

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Історичний факультет
Кафедра філософії та суспільних наук

Кваліфікаційна робота

**ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: БРАТСТВА І БРАТСЬКІ
ШКОЛИ В ОСВІТНЬО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ПРОЦЕСІ**

**Спеціальність 033 Філософія
ОПП «Аналітика суспільних процесів»**

Здобувача
другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Салівончика

Романа Романовича

**НАУКОВИЙ
КЕРІВНИК:**
кандидат
філософських наук, доцент
Морська
Наталія Львівна

РЕЦЕНЗЕНТ:
доктор
філософських наук, професор

Чолач-Гончарук Тетяна Вікторівна

Тернопіль 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ БРАТСТВ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ.....	7
Висновки до розділу I	20
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ БРАТСЬКИХ ШКІЛ: ПРОГРЕСИВНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ	22
Висновки до розділу II.....	37
РОЗДІЛ III. ВИДАТНІ ДІЯЧІ БРАТСЬКИХ ШКІЛ ТА ЇХ РОЛЬ ФОРМУВАННІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ.....	39
Висновки до розділу III.....	55
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження освітніх і наукових процесів, ступеня їхньої ефективності та форм організації в історичному минулому є актуальним завданням сучасних українських дослідників. Виявлення значного освітнього ресурсу української середньовічної спільноти, його зв'язок з європейськими освітніми традиціями у сьогоднішній критичний для української незалежності час є доказовим підтвердженням важливості формування патріотично зорієнтованої національної еліти. У ситуації глибоких цивілізаційних трансформацій, інформаційних війн і загроз культурній ідентичності особливого значення набуває звернення до духовного досвіду попередніх епох, який засвідчує здатність українського суспільства до самоорганізації, опору та творення власних освітніх інституцій.

Братства виникли у критичний для України час, коли гноблення рідної культури та власної віри досягло своєї вершини. Саме тоді на громадську арену виступило міщанство – верства українського суспільства, яка досі відігравала незначну роль в історії держави. Воно взяло на себе справу оновлення церковного і духовного життя українців, порятунку віри і народності, тісно пов'язавши ці процеси з розвитком освіти. У цьому проявився унікальний для Європи приклад громадянської активності, де саме духовно-освітня ініціатива стала відповіддю на загрози втрати культурної самобутності.

Шкільний рух братств загальнонаціонального масштабу ґрунтувався на глибинно-духовній праці, відданості справі відродження – і в цьому була його привабливаюча сила для інших слов'ян, котрі потерпали від насилля. З братських шкіл вийшло чимало тих свідомих українських письменників, захисників православної віри й національної свободи, які вплинули на дух епохи й культури, продовжуючи славні традиції Київської Русі. Саме в період братського руху українська культура почала прогресивно відроджуватися і розвиватися. Сьогодні ця історична спадщина стає важливим підґрунтям для

формування ціннісної, ідейно стійкої молоді, здатної до критичного мислення та відповідального громадянства.

Братські школи доцільно розглядати як приклад здійснення навчально-виховного процесу з залученням і формуванням науково-педагогічних кадрів, які заклали основи розвитку вищих навчальних закладів та наукових знань. Такий аналіз дозволить виявити позитивні та негативні риси цієї системи, ступінь її ефективності для подальшого розвитку української науки, її суголосності з європейськими освітніми досягненнями.

Актуальність дослідження посилюється й тим, що сучасна українська освіта активно шукає моделі, здатні гармонійно поєднувати національні традиції з інноваціями, а братські школи – один із найяскравіших прикладів такого синтезу. Зважаючи на те, що на базі методологічних розробок тогочасних освітян будувався подальший розвиток педагогічної науки України, досліджуючи роботу братських шкіл, можна запозичити певні прийоми для використання у сучасній школі.

Мета дослідження – з'ясувати процес зародження та розвитку освіти і філософських знань в Україні, визначити внесок братств у становлення та поширення освітніх практик, а також оцінити рівень їхнього впливу на формування загальнонаціональної освіченості та духовної культури українського суспільства.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки проблематики, визначити ступінь її дослідженості в сучасній історіографії та окреслити джерельну базу, релевантну для комплексного вивчення теми;
- обґрунтувати, що братські школи становили на той час найвищий рівень середньої освіти в Україні та були ключовими осередками формування національної освіченості й духовної стійкості;

- здійснити порівняльний аналіз діяльності Львівської, Київської та Луцької братських шкіл, виокремивши їх організаційно-педагогічні особливості та внесок у розвиток освітнього простору;
- виявити специфічні риси навчально-виховного процесу братських шкіл, акцентуючи на його гуманістичній, духовно-просвітницькій та громадянсько-ціннісній спрямованості;
- з'ясувати роль Острозької колегії у становленні наукових знань та розвитку української інтелектуальної традиції як фундаменту подальших освітніх інституцій;
- проаналізувати освітню і культурно-реформаційну діяльність Петра Могили, визначивши її вплив на модернізацію української освіти та формування духовно-культурного простору.

Об'єктом дослідження є освітня діяльність братств та розвиток філософських знань у період пізнього середньовіччя.

Предметом дослідження є особливості організації та зміст освітньої діяльності братств України на прикладі Львівської, Луцької та Київської братських шкіл, Острозької колегії та освітньо-реформаційної діяльності Петра Могили.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Магістерська робота виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри філософії та суспільних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку України» і відповідає пріоритетному напрямку дослідження за спеціальністю 033 Філософія.

Методологічна основа дослідження.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному застосуванні загальнофілософських, історико-філософських та соціально-філософських підходів, що забезпечують об'єктивність, наукову

обґрунтованість і достовірність отриманих результатів. Для досягнення поставленої мети у роботі використано такі методи:

- діалектичний метод – для аналізу процесів і явищ духовно-інтелектуальної та ідейно-світоглядної сфери в їхній динаміці та суперечливості;
- метод єдності історичного та логічного – з метою з'ясування особливостей виникнення, розвитку та закономірностей становлення братських шкіл і освітніх інституцій пізнього середньовіччя;
- індукція – для узагальнення виявлених фактів і тенденцій, що характеризують розвиток освітнього та філософського середовища;
- дедукція – для виведення логіки конкретних історичних проявів із загальних закономірностей розвитку духовної культури;
- системний метод – для розгляду братських шкіл, Острозької колегії та діяльності Петра Могили як елементів цілісної історико-філософської та освітньої системи України;
- порівняльно-історичний метод (додано сучасний елемент) – для зіставлення особливостей організації та функціонування різних братських шкіл і визначення їх спільних та відмінних рис.

Тенденції дослідження теми

Проблематика діяльності братств та братських шкіл неодноразово ставала об'єктом вивчення українських і зарубіжних науковців, серед яких: Л. Андрієнко, С. Бабишин, В. Біднова, П. Гусак, С. Кваша, Л. Коба, Ю. Шустов та інші дослідники. У їхніх працях висвітлено питання виникнення братств, особливості організації братських шкіл, їхню педагогічну й духовно-культурну роль.

Водночас, попри значну увагу до окремих аспектів цієї проблематики, у науковому просторі все ще бракує цілісного, комплексного дослідження ролі братств у розвитку історико-філософського, духовного та освітнього процесу України. Саме ця потреба системного аналізу й зумовлює актуальність теми даної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному аналізі ролі братств та братських шкіл у розвитку історико-філософської думки й освітнього процесу України пізнього середньовіччя, а також у визначенні їхнього значення для формування національної духовності, інтелектуальної традиції та громадянської свідомості.

У роботі уточнено зміст і функції освітніх інституцій братств, висвітлено їхній внесок у становлення українського інтелектуального середовища та продемонстровано їхній зв'язок із європейськими гуманістичними тенденціями.

Практичне значення одержаних результатів

Практичне значення полягає в тому, що матеріали й висновки дослідження можуть бути використані:

- у подальших наукових розробках, присвячених внеску братських шкіл у розвиток української культури, освіти та духовності;
- при написанні навчальних, методичних і науково-дослідних робіт з історії України, історії освіти, філософії, культурології та педагогіки;
- у краєзнавчій, просвітницькій та музейно-експозиційній діяльності;
- у підготовці освітніх програм, лекційних курсів та популяризації історико-культурної спадщини братств.

Структура і обсяг магістерської роботи. Дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи 65 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ БРАТСТВ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

У науковій літературі звертається увага на те, що зародження братських інституцій пов'язане з давніми формами колективних об'єднань, зокрема римськими колегіями та середньовічними корпоративними структурами Західної Європи. У XI–XII ст. у багатьох європейських країнах формуються світські братства з чітко визначеними статутами, виборністю старшин та розгалуженою благодійною діяльністю. Паралелі з ними простежуються у традиційних східнослов'янських братчинах, що поєднували релігійні та соціально-громадські функції. В українських землях вагомими попередниками братських організацій були парафіяльні опікунські структури, відомі з XV ст., які виконували функції управління церковним майном і мали елементи колективного самоврядування.

Деякі історики вважають, що попередниками християнських братств були колегії та інші «братерські» об'єднання Стародавнього Риму. Приблизно з кінця XI і XII ст. у країнах Західної Європи поширилися братства світських людей, які мали писемні статuti. Члени таких братств обирали своїх старшин, збиралися для молитов, спільно ховали померлих членів і були зобов'язані замовляти за них жалобні богослужіння, займалися благодійною діяльністю, опікувалися святинями, або власними каплицями. Поширений був також звичай влаштування братерських бенкетів і відзначення днів патрональних святих, що зближує братства з германськими гільдіями і так званими братчинами – об'єднаннями для відзначення храмових празників, які починаючи з XII ст., відомі в окремих містах на півночі Київської Русі. Ремісницькі цехи мали форму релігійних братств, але крім благодійних та церковно-обрядових справ займалися також регламентацією продукції і збутом виробів. Багато організаційних форм, особливо способи вибору

старшин, братства перейняли з міського самоврядування (зокрема, від італійських комун), натомість такі обряди, як присяга нових членів і деякі інші, формувалися під впливом монастирських правил [21, с. 45].

У православних країнах братства виникли в українському і середовищі, якщо не брати до уваги архаїчних братчин, а також братств грецької діаспори у католицьких країнах Європи. Можна припустити, що ґрунт для братств підготували існуючі віддавна традиційні парафіяльні організації. Відомо, наприклад, що в середині XV ст. майном Перемишльського православного собору св. Іоанна управляли *vitriki* (опікуни). У пізніших документах їх називали «витрикушами». Правдоподібно, вони виконували такі самі опікунчі функції щодо святинь, як ктитори у Візантії, але латинські впливи, напевне, не обмежувалися запозиченням назви, а відобразилися і в організаційній структурі православних братств, принаймні якщо йдеться про Західну Україну [21, с. 46].

Таким чином, українські братства виникли на основі поєднання локальних традицій церковно-парафіяльної організації з європейськими моделями міського самоврядування та запозиченими елементами монастирських практик.

Православні братства в українському середовищі почали оформлюватися з середини XVI ст. Їхній розвиток був зумовлений загостренням національно-релігійних суперечностей, поширенням католицької контрреформації, послабленням православної церковної інфраструктури та зростанням суспільної потреби у самоорганізації міщанства.

Братства виконували широкий спектр функцій:

- релігійно-обрядові — захист православної традиції, опіка над храмами;
- освітні — організація та утримання шкіл, підтримка друкарень;
- соціальні — благодійність, опіка над убогими, заснування шпиталів;

- правові та політичні — представництво інтересів православної громади на сеймах, участь у судових процесах, захист міщанських прав;
- адміністративні — ведення братських скарбниць, організація внутрішнього самоврядування.

Структура братств ґрунтувалася на принципах колективного управління та виборності старшин. Внутрішнє життя регулювалося письмовими статутами, що засвідчує високий рівень організаційної культури.

Братства бралися за виконання певних політичних, юридичних та інших суспільних функцій. Вони здійснювали представництво на сеймах, вписували свої протести до міських книг, обстоювали майнові, політичні, духовні інтереси народу, захищали право українців обіймати державні посади, займатися ремеслом і торгівлею. Братства мали свої суди, спільну власність, братську скарбницю, створювали й утримували школи, друкарні, шпиталі, опікувалися бідними. Вони були доволі демократичними організаціями. Усі питання внутрішнього життя вирішували на загальних зборах. Між зборами керівництво ними здійснювали чотири обрані старші брати. За власним бажанням, не підкоряючись церковній владі, навіть єпископам, братства обирали також проповідників і священників, наймали вчителів і друкарів. За структурою, функціями, ідеологією вони були громадами реформаційного типу.

Хоч до братства входили представники всіх станів, основу їх становили ремісники, купці, службовці магістрату, міські простолюди. Цим вони відрізнялися від громад лютеран, кальвіністів, братів польських або аріан, що існували на території Речі Посполитої, в яких переважала, особливо серед керівництва, шляхта. У братствах навколо шкіл і друкарень гуртувалися вчені і письменники-полемісти, зароджувалася ідеологія людей третього стану, який піднімався на боротьбу проти соціального, національного та релігійного гніту. Братства діяли у Львові, Городку, Жовкві, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Дубні, Ярославі, Немирові, Острозі, Любліні, Замості, Рогатині, Галичі, Шаргороді, Стрятині, Вінниці, Києві, а також у

Могилеві, Мінську, Орші, Полоцьку, Єв'ї, Пінську, Вільно та в інших містах [2, с. 51].

При багатьох братствах функціонували школи і друкарні, їх діяльність сприяла демократизації освіти, робила її доступною для широкого загалу. Саме братствам Україна завдячує своїм духовним розвитком у XVII-XVIII ст., що спричинив започаткований ними масовий освітній рух. За свідченням архідиякона Павла Алепського, грамотність в Україні досягала досить високого рівня: «Починаючи з цього міста (Рашкова), і по всій землі руській ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи... В землі козаків всі діти уміють читати, навіть сироти» [19, с. 72].

Перші надійні документи про легально оформлені православні братства датуються серединою XVI ст. Серед цих документів – статут 1538 р. братства кушнірів у Вільні, статути 1542 р. братства Благовіщинської парафії на передмісті Львова і 1544 р. братства храму при парафії св. Миколая на львівському Підзамчі. З 1544 р. є згадка про організацію парафіян при Успенському храмі, а Руській вулиці, пізніше – про «русських старшин», які діють від імені «співбратів і сусідів» – патронів церкви, з 1573 р. – про «старшин братства Богородиці» [19, с. 73].

Зовнішні організаційні форми, такі як вибори старшин та їхня підзвітність зборам членів, наявність писемних статутів, врочистий обітниця при вступі, були подібні у православних і католицьких братствах. Однак у католиків нерідко виникало при одному храмі по кілька братств, пов'язаних зі специфічними формами культу, поряд з цим відомі й «архібратства», які об'єднували однотипні братства різних міст і сіл. У православних, як правило, в парафії могло бути лише одне братство, рідше два: «старше» – для одружених, «молодше» – для неодружених. Пізніше з'явилися і «сестринства», які обмежувалися збором коштів для парафій. Проте найважливішим було те, що у католиків, починаючи з середини XVI ст.,

діяльність братств носила контрреформаційний характер, отже, була повністю підпорядкована клірові, а ті православні братства, які починають виникати з 80-х рр. XVI ст., були виявом реформаційних тенденцій і прагнули перейняти у свої руки управління церковним майном і освітню діяльність.

На кінець 1585 р. українські міщани центральної частини Львова виробили статут організації – Успенського братства. Незабаром воно стало називатися також Ставропігійським (патріаршою Ставропігією) на знак підпорядкування безпосередньо східним патріархам. Братство з самого початку вважало одним з основних завдань піднесення освітнього рівня населення. Першими його керівниками і визначними організаторами братського руху на терені Львова були міщани з Руської вулиці Юрій та Іван Рогатинці, Іван та Дмитро Красовські, Лесько Маленький, Лука Губа, Хома Бабич. Більшість їх – представники гуманістичної культури, яскраві творчі індивідуальності, люди, беззастережно віддані спільній справі. Найбільшим авторитетом користувався Юрій Рогатинець, славнозвісний по всій Речі Посполитій і за кордоном ремісник, винахідник (разом з братом Іваном) «нового виду сідлярського мистецтва», а водночас «патріарх і доктор» для львів'ян, громадський діяч, талановитий публіцист. Його помічник і одностудець – крамар Іван Красовський - не шкодував зусиль для налагодження братської друкарні, писав вірш і відозви, очолював боротьбу за права українських міщан.

З міського середовища вийшли і визначні церковні та освітні діячі, які співпрацювали з братствами. Так, львів'янином був засновник Києво-Печерської друкарні Єлисей Плетенецький, із західноукраїнського містечка Потелича, яке було одним з осередків гончарства, походили славетні письменники й науковці брати Стефан і Лаврентій Куколі (Зизанії), Касіян Сакович.

Авторитет львівського Успенського братства визнавали не лише братства, що діяли на передмістях Львова, а й аналогічні організації, що виникали в інших містах. Наприкінці XVI - на початку XVII ст. братства

організовувалися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя. Так, 1589 р. організаційно оформилися братства в Рогатині та Красноставі, 1591 р. у Бересті та Городку, 1592 р. у Комарні. 1594 р. братства засновані у Більську й у Любліні, де була невелика громада українців. 1594 р. згадане як здавна існуюче братство при парафії св. Миколая в Буську. Серед почесних членів братства були відомі релігійні і освітні діячі: волинський чашник Лаврентій Древинський, Ігнатій з Острога, Васько з Гологір. На початку XVII ст. відзначилися активною діяльністю братства в Галичі, Дрогобичі, Перемишлі, Більську Долмі, Замості, Бережанах; виникають братства також; в окремих селах. Близько 1615 р. стало діяти Богоявленське братство в Києві, а близько 1617 р. – Чеснохрестське братство в Луцьку. Виникають братства і в окремих містах Лівобережної України, але там їхні функції залишалися обрядово-побутовими. Утримання шкіл і шпиталів, виборами духовенства на Лівобережжі займалися не братства, а міські й сільські громади [4, с. 88].

Соціальний склад різних братств не був однаковим і з часом мінявся. До братств входили представники різних соціальних груп, однак провідну роль відігравали міщани – ремісники, купці, службовці магістратів. У багатьох братствах до діяльності активно долучалися освічені діячі – перекладачі, богослови, письменники-полемісти, педагоги. Їх участь зумовила формування певного інтелектуального середовища, що стало основою для поширення гуманістичних ідей, розвитку полемічної літератури та становлення української історико-філософської думки.

Особливе місце у розвитку братського руху належить Успенському (Ставропігійському) братству у Львові, яке з кінця XVI ст. відіграло провідну роль у церковно-освітніх і культурних процесах українських земель Львівське Успенське братство часу найбільшої своєї активності (кінець XVI – початок XVII ст.) об'єднувало переважно представників серед верств міського населення – насамперед ремісників і крамарів. У другій чверті XVII ст. керівні позиції у львівській Ставропігії належали вже найзаможнішим українським та грецьким купцям, які своїм багатством не поступалися католицьким

патриціям. На відміну від кількох найвпливовіших братств, ті братства, що були в малих містах і на передмістях великих міст, були демократичніші за складом. Нерідко їхніми членами вважали всіх дорослих чоловіків, що мешкали на території тієї чи іншої парафії. Більшість братств не допускали до своїх рядів духовних осіб. Винятки становили Київське та Луцьке братства, де найвпливовішими членами були православні ченці та шляхтичі. Зокрема, Київське братство змогло розпочати діяльність завдяки пожертві українською шляхтянкою Галшкою Гулевичівною свого двору на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан. Серед засновників Київського братства були вчені монахи Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Єзикиїл Курцевич; найактивнішим діячем при братстві був Іван Борецький, який після вчителював у Львівській братській школі прибув до Києва (дослідники припускають, що на запрошення Єлисея Плетенецького) із 1610 р. був священиком Воскресенського храму на Подолі. Він був всебічно обдарованою людиною, здобув значний авторитет як громадський діяч, перекладач, автор талановитих публіцистичних творів.

В історії нашої країни XIV-XVI ст. були періодом складних економічних перетворень і політичних подій, на Україні точилася боротьба народних мас проти феодального, польсько-шляхетського поневолення і католицизму, визвольні селянські війни під керівництвом Богдана Хмельницького закінчилися великою за своїм історичним значенням подією – Переяславською радою, яка в січні 1654 року прийняла рішення про возз'єднання України з росією. Рішення Переяславської ради не знаменувало здійснення споконвічних прагнень та сподівань українського народу і було поворотним етапом в його історичному житті.

У підготовці цього історичного акту певну роль відігравали братства і створенні ними освітні заклади. Перше братство у Львові в 1449 році, а потім і в інших містах та селах України. Братства об'єднували ремісників, селян, запорізьких козаків, купців і навіть українських магнатів. Братства створювалися для боротьби проти польської шляхти та уніатів, а також проти

необмеженої влади церковних феодалів.

У своїй боротьбі братства широко використовували школи, друкарні і молодіжні організації, так звані, «Молоденчеські братства». Особливу увагу вони приділяли створенню шкіл, серед яких найвідомішими були: Львівська (1586), Віденська (1592), Мінська (1592), Дубнівська (1604), Замостівська (1606), Брестська (1615), Київська (1615), Луцька (1624), Полоцька, Могилівська, Кам'янець-Подільська, Вінницька та інші. Вищі вчителі братських шкіл були авторами підручників, наприклад, Лаврентій Зизаній написав «Граматику слов'янського язика» (1596), Мелетій Смотрицький - «Граматику словенскую» (1613). Про досвід роботи братських шкіл України знав відомий чеський педагог Я.А. Коменський [39, с. 38].

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. братства активно формувалися у містах Галичини, Волині, Поділля. Серед найбільш значущих центрів братського руху – Львів, Рогатин, Дубно, Кам'янець-Подільський, Остріг, Луцьк, Київ, Могилів та інші міста. Діяльність Київського Богоявленського братства (бл. 1615 р.) відіграла важливу роль у формуванні майбутньої Києво-Могилянської академії.

Виникнення братств відбувалося в умовах інтенсивного релігійного та політичного тиску з боку Речі Посполитої, посилення полонізаційних практик та поширення унії. В цих умовах братства стали формою громадської самоорганізації, спрямованої на збереження конфесійної та культурної автономії.

Братства сприяли:

- консолідації міщанства та формуванню елементів громадянського суспільства;
- захисту прав православних;
- підтримці літературної та освітньої традиції;
- становленню української постсередньовічної духовності.

Саме завдяки братським інституціям українське суспільство виробило стійкі механізми культурної саморегуляції.

Діяльність братства мала такі напрямки: охорона благочестя та порядку, благоустрій братства і боротьба за національну самостійність, охорона православ'я. Останній напрямок діяльності братства не вказувався у статутах із цілком зрозумілих причин. Можливо, це дало привід багатьом дослідникам розглядати братства як мирні організації. Але відомо, що кожен, хто вступав до братства, складав присягу («цілували кожен за всіх і всі за кожного чесний хрест») стояли за православною віру «до останньої краплі крові», «до останнього подиху».

Братські школи – це українські національні навчальні заклади в XVI-XVIII ст. Вони почали створюватися у 80-х роках XVI ст.; їх організовували й утримували церковні братства з метою зміцнення православ'я. Першу братську школу заснувало Успенське братство у Львові (1586). За її зразком створювалися братські школи в різних містах України. В першій половині XVII ст. братські школи засновувалися і в деяких селах.

Характерні риси братських шкіл:

- використання рідної мови у викладанні;
- орієнтація на класичний гуманістичний освітній канон;
- поєднання релігійної та світської освітньої складової;
- застосування елементів класно-урочної системи;
- наявність різних методів навчання (бесіда, пояснення, диспут, самостійна робота);
- укладання підручників (Л. Зизаній, М. Смотрицький).

Братські школи забезпечували доступність освіти та підготовку освічених кадрів, що згодом відіграли провідну роль у формуванні нової української інтелектуальної еліти.

Братські школи були двох типів: елементарного та підвищеного, які докорінно відрізнялися від інших існуючих шкіл, наприклад, протестантських, католицьких, православних монастирських та національних: єврейських, вірменських тощо. Предмети у цих школах викладалися рідною мовою, вивчалася антична література, філософія, розвивалися розумові

здібності учнів, певною мірою – демократизація.

Слід зазначити, що історичні свідчення про перші навчальні заклади, організовані братствами, обмежені. Відомо, що шкільна кімната розміщувалась у братському будинку. Вчителя, який виконував обов'язки дяка та писаря, обирали на загальних зборах братства. Платню він отримував з прибутків церкви, а також із коштів, що платили батьки за навчання дітей. За добру роботу вчитель міг отримати «святкові» – 5,5 гроша.

Інформацію про те, як організовувався навчальний процес знаходимо у Статуті Львівської братської школи, де визначався режим навчальної діяльності учнів, окреслювалося коло їхніх обов'язків, а також учителів, батьків та опікунів.

Учнів, як правило, ділили на три групи: одні вчилися розпізнавати літери, інші – читати і вчити напам'ять певний навчальний матеріал, треті – міркувати і пояснювати прочитане. Читати і писати вчилися слов'янською мовою. Учнів знайомили зі слов'янською нумерацією.

До змісту освіти у школах першого типу, крім читання та письма, входила лічба, малювання, вивчення катехизису, особливе місце займали співи. Навчання проводили у суботу. Як відомо, церковний хор складався з учнів. У деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 голосів.

У школах запроваджувались елементи класно-урочної системи навчання, а також різні методи: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання. Для закріплення навчального матеріалу широко практикувалось повторення. За порядком у школі, поведінкою учнів і виконання домашніх завдань стежили виділені на кожний тиждень чергові учні. В школі часто бували батьки учнів, які допомагали вчителям доглядати за поведінкою дітей. Віддаючи дітей до школи, батьки підписували з ректором школи договір, в якому зазначалися обов'язки школи і батьків [20, с. 1-8].

При братських школах існували так звані «братства молоденчеські», основна мета яких – моральне виховання юнацтва. Слід зазначати, що всі учні братської школи входили до таких молодіжних братств.

Братства сприяли розвитку української історико-філософської думки завдяки:

- створенню освітнього середовища, у якому формувався світогляд майбутніх інтелектуалів;
- формуванню полемічної літератури як реакції на релігійно-ідеологічні суперечності;
- поширенню концепцій християнського гуманізму;
- розвитку ідей суспільної відповідальності та духовної автономії;
- підготовці передумов для реформ Петра Могили та становлення Києво-Могилянської колегії.

Функціонування братських інституцій стало важливим чинником вироблення української духовно-інтелектуальної традиції ранньомодерної доби.

Висновки до розділу I

Отже, розвиток братського руху в українських землях був зумовлений комплексом соціально-політичних, релігійних та культурних чинників, що формувалися протягом XII–XVI ст. Європейська традиція мирянських братств, яка походила від римських колегій і середньовічних західноєвропейських «fraternitates», створила важливий організаційний і світоглядний прецедент для постання українських братств. Утвердження унії, посилення католицької експансії, загострення конфесійного протистояння та криза православної церковної ієрархії актуалізували потребу в інституціях, здатних захистити релігійно-культурну ідентичність українського населення. У цих умовах братства перетворилися на форму самоорганізації українського міщанства, що прагнуло зберегти власний обряд, освітні традиції та соціальний статус у поліетнічному й поліконфесійному просторі Речі Посполитої.

Українські братства, спираючись на європейські моделі, перетворилися на осередки громадського самоврядування, освіти та інтелектуального розвитку. Вони стали важливими агентами становлення національної історико-філософської думки, сприяючи поширенню книжності, формуванню світської освіченої еліти, розвитку полемічної літератури й утвердженню ідей громадянської й духовної автономії. Створення братських шкіл забезпечило формування нової освітньої парадигми, заснованої на поєднанні християнсько-патристичної традиції з елементами гуманістичного світогляду; у цих школах зростало покоління інтелектуалів, яке згодом відіграло ключову роль у розвитку української філософії та книжності.

Завдяки діяльності друкарень та підтримці літературних осередків братства сприяли кодифікації української книжної мови, поширенню ідей Реформації й Контрреформації в локальному контексті, а також формуванню дискурсу конфесійної та культурної оборони.

Таким чином, братський рух став не лише культурно-освітнім явищем, а й важливим фактором формування національної свідомості. Він забезпечив

інтелектуальне підґрунтя для подальших суспільних трансформацій XVII ст., зокрема для посилення ролі українського міщанства, зміцнення позицій православ'я та розвитку нової моделі суспільної солідарності. Тим самим братства визначили напрями подальшого культурного та ідейного розвитку українського суспільства раннього нового часу.

РОЗДІЛ II.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ БРАТСЬКИХ ШКІЛ: ПРОГРЕСИВНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ

Братські школи в українських землях ранньомодерної доби постали як своєрідна відповідь українського міщанства, духовенства та частини шляхти на виклики конфесійної, соціальної й культурної політики Речі Посполитої. Їхня освітня модель була прогресивною не лише в українському, а й у ширшому європейському контексті, оскільки поєднувала принципи станової відкритості, високі вимоги до рівня вчителювання, широку мовну та гуманітарну підготовку з чітко вираженою національною та конфесійною ідентичністю. Братські школи виступали як осередки формування культурної пам'яті, духовної автономії та інтелектуального опору процесам полонізації й окатоличення, інтегруючи в освітній процес як елементи візантійсько-православної традиції, так і здобутки гуманістичної педагогіки Заходу.

Львівська братська школа стала другою в Україні православною школою вищого, аніж початковий, рівня. Випередила її лише Острозька школа, серед учнів та вчителів якої були й міщани, в тому числі й вихідці зі Львова. Слід зазначити, що діяльність «слов'яно-греко-латинської» школи в Острозі мала вплив на рішення львівських українських міщан заснувати інституцію подібного типу. Цим зайнялася та група міщан, яка вже з початку 1570-х рр. послідовно добивалася поліпшення освітньої системи в місті. Ще 1572 р. «представники всієї української громади міщан та передміщан» Львова добилися від короля визнання за українським населенням права посилати синів до гімназій та шкіл у Львові та інших містах для вивчення «вільних мистецтв». Цей дозвіл було підтверджено королівською владою в 1574 та 1577 рр., проте, як видно з акта короля Стефана Баторія від 21 червня 1578 р., магістрат не припинив обмежень, що існували раніше [47].

Першими керівниками Львівської братської школи були «руський вчитель» Стефан Зизаній і «грецький вчитель» Арсеній, єпископ Еласона, який жив у Львові з червня 1586 до весни 1588 р., проте навіть після двох років перебування у Львові слабо знав слов'янські мови і не був знайомий з місцевими звичаями. Тому більшу роль в організації школи міг відігравати Стефан Зизаній, який користувався авторитетом серед львів'ян і був обізнаний з традиціями та потребами шкільної освіти в Україні. Опікунами школи були старшини братства; як знаємо з пізнішої практики, для забезпечення матеріальних потреб школи братство призначало опікунів із свого числа. Найхарактернішою особливістю братської школи з перших днів існування був її всестановий характер. Братчики підкреслювали, що школа заснована «для навчання дітям усіх станів», «убогих за прости біг (безплатно), а багатих за рівним датком». Плата за навчання була порівняно незначна і вносилася батьками учнів лише «згідно з можливостями кожного». Такий підхід виразно демонструє орієнтацію братств на подолання станових бар'єрів у доступі до освіти й засвідчує розуміння ними освіченості як загальносуспільного блага, а не привілею окремого прошарку.

Кола, пов'язані з братствами, добре розуміли суспільне значення шкільної освіти. 1609 р. у братській друкарні вийшов збірник «О воспитанії чад» («Про виховання дітей»). Основна частина книжки містить церковнослов'янський переклад повчань отців церкви, насамперед Іоанна Златоуста. Дехто з дослідників вважає, що упорядником збірника був учитель братської школи Іван Борецький, який підібрав такі цитати, що відповідали його власним поглядам і переконанням. У написаній тогочасною українською книжною мовою віршованій передмові підкреслено, що з науки, немов з джерела, «все добре походить», що занедбання шкільної освіти викликає «безладдя і все зло». Трохи раніше подібні думки було висловлено в «Пересторозі», автор якої вважав значно важливішим будівництво шкіл та друкарень, ніж спорудження церков [27, с. 123]. У цих текстах чітко окреслюється новий для українського середовища гуманістичний погляд на

освіту як на умову морального й суспільного порядку, що зближує братські школи з провідними європейськими тенденціями ранньомодерної педагогіки.

Виходячи з таких поглядів на значення шкільної освіти, братчики і пов'язані з ними освітні діячі намагалися зробити свою школу зразковою. Навчання в ній, як свідчать джерела, мало характер «українських студій» (*studii Ruthenici*). Разом з тим школа мала назву греко-слов'янської навіть після того, як в ній було запроваджено вивчення латинської мови. Зберігся реєстр учнів кінця XVI ст., в якому записано 61 школяра, переважно з міста Львова та Галицького і Краківського передмість. Є також кілька дітей з інших міст і сіл: син Сильвестра Шелеста з підміського с. Солоніш, син шевця з с. Любіня, сирота з м. Яворова, син вдови з м. Городка, син священника з с. Сихова. Історики, які використовували в своїх дослідженнях цей реєстр, не враховували, що він охоплює лише частину учнів початкового ступеня, бо зберігся фрагментарно. Але братська школа не була лише початковою, а включала й студії вищого рівня. Початкову освіту в ній здобували «міські сини», навчання яких оплачувалося батьками, і вбогі діти («павітри»), звільнені від плати за навчання. Більшість «павітрів», в тому числі й співаки дитячого хору, мешкали в бурсі при школі. Тут жили і вбогі підлітки та юнаки, які не лише допомагали дякам-вчителям «в послузі церковній», а й виконували різні доручення братства: копіювали і перекладали документи, ходили з листами, носили книги та шрифти з друкарні на склад. Крім хлопців, що здобували початкову освіту, при братствах були учні й вищого ступеня, яких називали спудеями, або студентами. Вони не тільки самі вчилися (спершу в братській школі, а з другої половини XVII ст. – в інших середніх та вищих школах Львова), а й були одночасно і вчителями-репетиторами («педагогами») школярів «хлопців». Освітній рівень студентів був такий високий, що декого з них запрошували до викладання слов'янської, грецької та латинської мов до інших міст, призначали братськими проповідниками. До речі, поєднання в одному навчальному закладі різних рівнів навчання було

характерним для середньовічної і ранньомодерної освіти і в Західній Європі. Навіть при деяких університетах велося навчання грамоти.

Яким же був характер навчання братської школи в цілому? В королівському привілеї 1590 р. її названо «школою для зайняття вільними мистецтвами». Вільні мистецтва – це науки «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) і «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія), які входили в число предметів в середньовічній середній школі. В передмові до Октоїха, виданого братством 1630 р., як і в деяких грамотах, братська школа має назву гімназії («гімнасіон»). Термін «гімназія» вживав для своєї школи вже знаменитий італійський педагог доби Ренесансу Гаспаріно Баріцца. Навчальний план (curriculum) гуманістичної гімназії, розроблений в гуманістичних школах Італії в XV–XVI ст., був прийнятий і протестантськими школами, єзуїтськими колегіумами, пізніше і Києво-Могилянським колегіумом. В руслі цієї традиції гімназійні студії склалися з трьох класів граматики (інфіма, медіа, супрема, або синтактика) та з класів поетики й риторики. Ці науки вивчалися також протягом перших років навчання в деяких вищих школах, які до XVI–XVII ст. об'єднували переважно два ступені навчання – середній (гімназія, колегія) та вищий (академія, університет). Лише деякі розвинені гімназії мали філософські та богословські студії, і саме такі гімназії могли перерости в академії (вищі школи).

Засновники братської школи у Львові спершу також мали на увазі можливість запровадити в ній науки вищого ступеня, насамперед філософію. Вже «порядок школи» з жовтня 1586 р. передбачав, що вчитель повинен буде викладати тексти «філософів, поетів, істориків та інші», що учні мають вчитися граматики, «до більших наук приступаючи, до діалектики і риторики, посібники для яких перекладені на слов'янську мову, є у Львівській школі». Також у грецько-слов'янській граматиці «Адельфотес», надрукованій для потреб братської школи, підкреслено, що вивчення граматики є «ключ, що відкриває шлях до розуміння письма: від неї, як по сходінках драбини, працюючі досягають діалектики, риторики, музики, арифметики, геометрії й

астрономії, а на основі цих семи – дістаємо можливість пізнання філософії й медицини, а далі переходимо до найдосконалішого богослів'я». Вказується, отже, шлях навчання: від граматики, через сім вільних наук, до предметів, що вивчалися у тодішній вищій школі, – філософії, медицини, теології. Так само вчитель Львівської братської школи Лаврентій Зизаній підкреслював, що слов'янська граMATика є «ключем розуміння», дає змогу пізнати риторику, філософію і весь «нероздільний союз наук». Зазначимо також, що в листопаді 1589 р. константинопольський патріарх Єремія II Транос закріпив за братською друкарнею «право... друкувати... не тільки Часослови, Псалтирі, Апостоли, Мінеї і Тріоді, Требники, Синаксарі, Євангелія, Метафрасти, Хроніки, тобто літописи та інші книги богословів церкви нашої Христової, а також книги, необхідні школі, тобто граматику, поетику, риторику, філософію» [25]. Якщо братство планувало видавати філософські книги як такі, що потрібні школі, то ясно, що воно мало на увазі запровадити викладання філософії. Деякі менш свідомі міщани спершу (ще 1590 р.) виступали проти «граматичного, діалектичного і риторичного навчання» в школі братства.

Таким чином, братська школа, за тодішніми поняттями, була середньою, але, запроваджуючи вивчення філософії, вона намагалася вийти за рамки середньої і ставала перехідним етапом до навчального закладу вищого типу. Викладання грецької мови робило її важливим освітнім центром для всіх країн, де панувала православна церква і культивувалася грецька мова. Олександрійський патріарх Мелетій Пігас двічі (в травні і липні 1597 р.) закликав братство заснувати школу вищого типу, оскільки сам він «в полоні» під ярмом Оттоманської порти не може цього зробити. До речі, дослідники освіти в Західній Європі вказують, що там намагання підвищити рівень підготовки до університетської освіти шляхом заснування шкіл, які готували б до університетів, були характерними саме для гуманістичної педагогіки.

Активізація єзуїтської школи у Львові, переслідування властей, перехід кращих наукових сил до Київського колегіуму – все це призводило до

зниження рівня Львівської школи, як і Вільнюської та Брестської й інших, вже в 20-х рр. XVII ст., а особливо з другої половини. Якщо у XVI ст. в школі одночасно працювали кілька визначних професорів, а в XVII ст., як правило, було по два викладачі, то в XVIII ст. нерідко був лише один платний учитель. Правда, роль учителів виконували і деякі студенти, що жили в братській бурсі. Однак, безсумнівно, рівень викладання в братській школі знизився.

Ще протягом 1589–1591 рр. міське Успенське братство добилося кількох привілеїв, за якими його «соборна» школа мала бути єдиною у місті, а інші «неофіційні» малі школи заборонялися. Проте у XVII–XVIII ст. школи, розташовані в окремих будинках, де мешкали вчителі й учні, існували при братствах на передмістях Львова: Благовіщення, Миколи, Федора Тирона, П'ятниці, Воскресіння, Богоявлення, «на Тарнавці» (Різдва Богородиці), Юрія. При деяких з них мешкали студенти єзуїтської академії. На практиці Ставропігія не чинила перешкод передміським школам, а пізніше навіть допомагала їм підручниками і готувала для них вчителів.

Спочатку Київ був осторонь від братського руху. Наприкінці XVI ст. древня столиця Русі переживала повний занепад. Після проголошення Брестської унії (1596 р.) Київ залишився без православного митрополита, і собор Святої Софії став кафедрою греко-католицьких ієрархів. Духовне й культурне відродження Києва пов'язане з ім'ям архімандрита Єлисея (у схимі – Євфимія) Плетенецького, який 1599 року став настоятелем Києво-Печерської Лаври. Його зусиллями Лаврі вдалося повернути колишню славу. Отець Єлисей заснував Лаврську друкарню, а також зібрав у Києві гурток вчених проповідників, перекладачів, іконописців і друкарів, його сподвижниками були монах (згодом – архімандрит) Захарій Копистенський, ієромонах (згодом – протосингел) Павло Беринда, священник Іоанн Борецький (згодом – Київський митрополит Іов), священник Лаврентій Зизаній та інші відомі вітчизняні церковні й культурні діячі того часу.

Цілком імовірно, що саме в колі прибічників архімандрита Єлисея і народилася думка створити Київське братство й заснувати при цьому школу.

Ідея була реалізована завдяки сприянню знатної киянки Галшки (Єлизавети) Василівни Гулевичівни-Лозчиної. 14 жовтня 1615 року Галшка Гулевичівна підписала грамоту про передачу «правовірним християнам народу руського» ділянки землі на Подолі, з усіма будівлями й прибутками, для заснування Богоявленського монастиря й школи для дітей всіх станів. Буквально наступного дня тут оселилися монахи на чолі з Ісаєю Копинським, а через декілька тижнів при монастирі відкривалася школа. До початку 1616 року було засноване й Київське Богоявленське братство. Перший список членів братства, який дійшов до нас, датований 4 січня 1616 року. Братство взяло на себе фінансування школи, а також підбір вчителів для неї. Братчики призначали й ректора школи. На навчання приймалися діти як духовенства, так і шляхтичів, міщан і козаків. У братській школі вивчалися початки православного віровчення, слов'янська, польська, грецька й латинська мови, а також основи риторики.

Особливу роль в історії становлення Київської школи зіграв гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Близько 1620 року він разом із усім запорізьким військом вступив у Київське братство й тим самим взяв під свій захист й опіку православне населення Києва. Гетьман також став головним жертводавцем Братського монастиря. Завдяки його підтримці 1620 року Єрусалимський патріарх Феофан відновив православну ієрархію в Київській митрополії. Під час перебування в Києві патріарх Феофан жив у Богоявленському монастирі. Відвідав зведений тут (тоді ще дерев'яний) монастирський храм, школу й дім для прочан, своєю грамотою від 26 травня 1620 року патріарх Феофан надав Києво-Братському монастирю ставропігійний статус [7].

10 квітня 1622 року помер Петро Сагайдачний. Його поховали на території Братського монастиря поблизу споруджуваного кам'яного собору. З віршів, складених ректором школи Касіяном Саковичем на поховання гетьмана, ми дізнаємося, що біля нього стояло двадцять учнів школи.

1629 року Київське братство одержало «дозвільну грамоту» польського короля Сигизмунда III, що узаконила цей освітній заклад. Проте вже 1630 року школа зазнала серйозного випробування. Того року в Києві лютувала епідемія моровиці. Це змусило ректора Фому Івлевича призупинити заняття й тимчасово розпустити школу. Сам ректор разом з частиною студентів виїхав за три верстви від Києва в село Юр'ївка, де жив митрополит Іов Борецький. І хоча в січні 1631 року заняття були відновлені, школа перебувала в помітному занепаді. Подальша історія Київської братської школи нерозривно пов'язана з ім'ям митрополита Петра Могили.

Ще однією визначною братською школою була Луцька. Цей навчальний заклад був заснований Луцьким братством у 1617 році. Діяльну участь в її створенні брали Л. Древинський і Д. Малинський. Статут школи засновувався на «Порядку шкільному» Львівської братської школи. Схвалені братством «Артикули прав» містили правила поведінки учнів. У Львівській братській школі навчалися сини міщан Луцька і православних шляхтичів Волині. В школі високого рівня досягло викладання граматики, риторики і поезики, хорového співу. Ставили театральні спектаклі, окремі учні писали вірші українською літературною мовою того часу. Про високий рівень викладання у Луцькій братській школі свідчить те, що учні її та вчителі не лише декламували, а й складали вірші тодішньою українською мовою. Так, у виданому 1628 р. у зв'язку зі смертю священника братської церкви Івана Василевича збірнику «Лямент» вміщено «Трен нищих спудеїв школи братської Луцької» за підписом Григора Соминовича, шкільного «пенітарха». Також Іван Карпович, автор «Елегії» в тому ж збірнику, і луцький міщанин Степан Полумеркович – автор вірша з приводу похорону Василиси Яцківни – були, мабуть, пов'язані з братською школою.

Вчителями Луцької школи були ченці братського монастиря – Єлисей Ільковський (керівник школи в 1627 р., відомий як композитор), Павло Босинський (вчитель в 1634 р.), ігумен Августин Славинський (викладач риторики, філософії і математики в середині XVII ст.), можливо, також Зосим

Сотникович, художник Йов Кондзелевич. Серед учнів були діти міщан і шляхти, а також убогі, які збирались співати в місті під вікнами. Програма навчання була наближеною до львівської. У школі користувалися слов'янськими, українськими та польськими книжками, зокрема в джерелах є згадки про грецьку та слов'янську граматику, латинський словник. Високо було поставлено навчання співу, причому учні користувалися партесами на шість, вісім і більше голосів.

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його дальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від нашествия польських колонізаторів, носіїв і пропагандистів ідей української державності.

Острозький культурно-освітній центр було створено за ініціативою українського магната, київського воєводи Констянтина Острозького (1526–1608). Прибічник православ'я, він боровся проти полонізації України, насадження в ній католицизму та уніатства. Вважав, що для успішної боротьби українського народу проти національного та релігійного гноблення необхідне поширення освіти, у зв'язку з чим відкрив школи у Турові, Володимир-Волинському, Луцьку та Острозі. Найбільше значення мала Острозька школа, яка перетворилася у справжній центр розвитку освіти та літератури. До складу цього центру ввійшли колегія як перша спроба створити школу вищого типу у східних слов'ян, друкарня та науково-літературний гурток. У колегії викладалися «вільні науки», а система освіти становила синтез грецько-візантійської, давньоруської та західноєвропейської традиції з розподілом наук на *trivium* – граматику, риторику, діалектику та *quadrivium* – арифметику, геометрію, музику, астрономію. Особливу увагу в колегії приділяли вивченню мов. Тут вивчали слов'янську та грецьку мови, які не визнавалися польською освітою, а також латинську і польську мови. Вивчення мов диктувалося необхідністю перекладу літератури, ознайомлення з

духовною спадщиною минулого, сучасною західноєвропейською літературою, а це потребувало значної філологічної підготовки. Стосовно латини, то вона була панівною в системі гуманітарної освіти XVI ст. в усіх без винятку європейських країнах, де освіта піднімалася вище від простого рівня грамотності. Філософію в колегії спеціально не читали, а викладали в загальному курсі діалектики, де розглядалися ті чи інші філософські проблеми [20].

Для забезпечення шкіл навчальними посібниками в Острозі та Дермані (нині Устенське Друге Здолбунівського району Рівненської області) були організовані друкарні, в яких видруковувалися «Острозька біблія», «Грамматика Слов'янська» Л. Зизанія, «Грамматика Словенська» М. Смотрицького та інші книги. Саме на базі друкарні виник науково-літературний гурток острозьких книжників, які не тільки виступали перекладачами, правниками, а й створили низку талановитих полемічних творів, в яких обґрунтовувалися погляди з догматики, філософії, політичних, етичних проблем відповідно до підготовки та здійснення антиуніатських заходів, що охопили всю Україну, формування національно-визвольної ідеології, реформаційної за своєю суттю [34].

Виступаючи від імені православ'я, вони вивчали і переосмислювали передусім духовну спадщину князівської доби, надбання греко-візантійських книжників, твори Максима Грека, південнослов'янську культуру, вміло застосовуючи для обґрунтування своїх поглядів певні положення гуманістичних, а також вироблених на Заході реформаційних ідей, які вони інтерпретували в контексті вітчизняної духовної культури. Острозькі книжники підтримували тісні зв'язки з представниками балкано-східної культури Євстахієм Нафаніелем, Емануїлом Мосхопулом, єпископом Меглени Феофаном Греком, Діонісієм Палеологом Раллі, що брали активну участь в діяльності Острозького центру. В різний час в Острозькій колегії працювали не тільки відомі діячі української культури Герасим Смотрицький, Христофор Філарет, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко, Йов

Княгиницький, Василь Суразький, Іван Вишенський (до переїзду на Афон), Гаврило та Данило Дорофієвичі, а й представники православної церкви з інших країн – Кирило Лукаріс, Никифор Парасхес, Іоанн Лятош, Кіпріан. Більшість викладачів Острозького центру мали високу гуманітарну освіту, яку вони отримали в провідних західноєвропейських університетах, навчанням у домашніх вчителів, самоосвітою; це можна віднести не тільки до викладачів, а й до книжників науково-літературного гуртка і друкарні [17].

Зрештою, третій, останній етап, який припадає на друге десятиліття XVII ст., засвідчує поступовий спад діяльності, що привело до припинення існування Острозького центру 1636 р. Протягом порівняно короткої історії, Острозький центр об'єднав плеяду визначних представників української культури, яким належить певний внесок і в історію вітчизняної філософської думки.

Наприкінці XVI та першій третині XVII ст. провідну роль у формуванні і прискоренні розвитку гуманістичних і реформаційних ідей як форми соціально-політичного та духовно-культурного протесту проти наступу католицизму й уніатства, антифеодальної ідеології беруть на себе організації православного населення міст – братства. Як зазначає І. Крип'якевич, ці давні церковні установи, зреформовані під впливом цехового устрою, сконцентрували в собі ідейну, освічену частину міщанства і стали вогнищами нового суспільного життя. Вони зміцнювали серед своїх членів солідарність і національну дисципліну, здійснювали широку культурну діяльність, будували школи, сприяли освіті, закладали видавництво книжок. Тут зародилось нове письменство, що тісно пов'язувалося з потребами національної оборони.

Деякі вчені притримуються думки про те, що братські школи, взявши собі за основу тип школи польсько-латинського взірця, не виробили свого оригінального типу української школи. Проте слід зауважити, що «взірець» обмежувався лише зовнішніми формами, тому що братства привнесли в систему освіти український національний дух, характер і вимоги до вчителя. Вони переосмислили запозичені освітні моделі, наповнивши їх власним

змістом, зорієнтованим на захист православної віри, формування національної самосвідомості та виховання громадянської відповідальності.

У Статуті Луцької братської школи (1624 р.), наприклад, читаємо: «Дидакал або учитель має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не срібллюбєць, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник єресей, а підмога благочестя, що уявляє з себе образ добра у всьому. Дидакал, взявши доручену йому дитину, має вчити з помислом доброї науки, за непослух карати, не по-тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі, не розпусно, а покійрно і смиренно, не тільки по-світському, а й вище світських, щоб також недбайливістю своєю, або заздрістю, або лукавством, не залишився винуватий ні за одного Богу Вседержителєві, а потім батькам його і йому самому». Ці вимоги до вчителя демонструють не лише високий моральний і професійний ідеал, а й прагнення братств поєднати педагогіку знання з педагогікою виховання, що було одним із ключових елементів їх прогресивної моделі.

Залучення Війська Запорозького до братського руху сприяло новому трактуванню його як політичної сили, що стає здатною формувати нові принципи державності. З приходом до братства нових, освічених сил змінився й статус православної церкви, яка теж стояла на захисті української духовності. Християнство почало трактуватися як релігія любові, а отже, свободи та терпимості. Таким чином, старий зміст християнської віронауки набуває нових форм, робить її здатною «звернутися до нової людини, її вразити та зворушити». Захищаючи право українського народу на свою мову та культуру, представники Київського братства значно розширювали межі національної ідентичності, пов'язуючи народність із загальнонародними, громадськими інтересами, а не відданістю тому чи іншому сюзерену, землі, конфесії. В їхній діяльності надзвичайно важливим було й те, що для обґрунтування своїх поглядів у філософській думці східних слов'ян започаткувалося звернення до праць античних та середньовічних авторів,

гуманістів доби Відродження. Це не лише збагачувало джерельну базу вітчизняної філософії, а й сприяло її виділенню в самостійну галузь теоретичного знання: формується новий понятійно-категоріальний апарат, логіко-дедуктивні виведення та логічні операції, розроблені та вдосконалені тогочасними західноєвропейськими філософами.

Під їх впливом українські просвітителі звертають свою увагу на природний світ людського розуму, раціональне пізнання природних та історичних процесів. Постать людини виходить на перший план та розглядається у співвідношенні «людина – всесвіт», переорієнтовується увага з божественного і небесного на людське й земне і, в такий спосіб, переконується суспільство в тому, що світ пізнаваний. Це, в свою чергу, призводить до вирішення зовсім нового для України кола наукових питань, зокрема логічних, методологічних, натурфілософських, психологічних. Усе це вносило нові елементи в українську духовну культуру, розвиток філософського мислення та підносило його на вищий науково-теоретичний рівень.

Новим освітнім центром поступово став Київ, зокрема Києво-Могилянська академія (Києво-Могилянський колегіум), відкриття якої стало важливим етапом у розвитку української наукової думки та українського просвітництва. Академія, за задумом П. Могили, мала стати «заборолом православ'я та української національності: користуючись наукою та освітою, покликана була створити людину, яка зберігала б свою мову, віру, культуру, національну гідність і стала б поряд з освіченим європейцем». Тим більше, що програмою викладання від самого початку існування академії рівнялися Краківському університетові. У академії зосередилась «мислительна енергія» українців, вона стала творцем національної еліти, постачальником кадрів для державних і церковних, військових та господарських потреб України.

Завдяки їй історіософія трактувалася як засіб інтелектуального пізнання істин віри, раціонального осмислення природи людини,

співвідношення людини і світу, сенсу її буття та пізнавальних можливостей. У працях тогочасних українських мислителів поєднуються християнські переконання та інтерес до пізнання природи, при цьому залежність від теологічного вчення була досить вагома, тому що «теологія, якій мала служити філософія, аж ніяк не була (за рідкими винятками, як Могила і Зерніков) дослідною наукою, вона являла собою традиційного носія догм». Тому, пише Д. Чижевський, йдеться про «історію навчання філософії», яке все-таки мало велике значення як «фундамент для філософської традиції, без якої тут і пізніше не могло виникнути ніякого самостійного філософського мислення» [45].

Представниками процесу становлення професійної філософії в Києво-Могилянській академії були Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Л. Баранович, І. Галятовський, Й. Кроковський. Саме вони та багато інших вчених підійшли з великою сміливістю до розв'язання назрілих історіософських питань. Вони, наголошує Д. Чижевський, шукали «правди, не лякаючись розходження з загальноприйнятим», у них була віра у те, що «існує повна гармонія між авторитетом та свободою, між традицією та творчістю, між особою та надособовими силами, тенденціями, законами» [45].

В XVII столітті філософська освіта проникала в широкі верстви населення через теологічні, історико-церковні та популярні філософські книжки, при цьому набуває характеру духовно-історичного явища. Під їх впливом світська наука стрімко ставала самостійною та незалежною. Особливого розмаху набирає мовна політика, що була спрямована не лише на перетлумачення церковнослов'янської мови народними засобами, а й на розкриття можливостей національної мови для занять наукою і філософією. Провідні українські мислителі прагнули поставити рідну мову поруч зі світовими мовами – латинською, грецькою, чим засвідчити всесвітньо-історичне значення східнослов'янських культурних традицій, їх рівноправність з іншими визнаними традиціями християнського світу.

Цей процес здійснювався на засадах толерантності та поваги до світових традицій, зокрема визнавалась правомірність інокультурних впливів для розвитку світської науки та освіти і підкреслювалась необхідність засвоєння їх здобутків для потреб та умов життя як українського народу, так і вітчизняних традицій. Виникнення книгодрукування теж мало надзвичайно важливе значення для України. Воно стало показником не лише значного культурного становлення, а й здатності українців до сприйняття надбань цивілізації та інтеграції в європейський культурний простір. Окрім цього, книгодрукування заклало підґрунтя для створення «певної традиції наукової праці, виховання певних кіл до наукового думання, утримання традицій духовного життя в несприятливі доби життя народу», які знайшли своє відображення в подальшому у створенні вищих шкіл – університетів.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що організація освітнього процесу в братських школах становила прогресивну модель розвитку освіти, яка поєднувала європейські гуманістичні стандарти з національно-конфесійними завданнями українського суспільства. Відкритість для дітей різних станів, високі вимоги до морального й професійного обличчя вчителя, широкий гуманітарний і мовний профіль, поєднання шкільництва з видавничою справою та філософськими студіями забезпечили братським школам роль каталізатора модернізаційних процесів в українській культурі. Саме на цьому ґрунті вирости потужні освітні центри – Острозька школа, Київське й Луцьке братства, Києво-Могилянська академія, які сформували інтелектуальне обличчя України раннього нового часу і заклали підвалини для подальшого розвитку вітчизняної історико-філософської думки.

Висновки до розділу II

Отже, братські школи сформували в українському суспільстві своєрідну прогресивну модель освіти, яка поєднала елементи західноєвропейської гуманістичної традиції (trivium і quadrivium, гімназійний тип навчального закладу, багатомовність, риторико-філологічну підготовку) з національно-конфесійними завданнями оборони православ'я та збереження української культурної ідентичності. Їхнім принциповим здобутком був всестановий характер: школи відкривали доступ до освіти дітям міщан, шляхти, духовенства й убогих, що свідчило про усвідомлення освіти як суспільного блага, а не станового привілею. Високі моральні й професійні вимоги до «дидакаля» та систематичне виховання учнів у дусі благочестя, дисципліни й відповідальності закладали основи нової педагогічної етики, де знання невіддільне від формування характеру й громадянської позиції.

Львівська, Київська, Луцька братські школи, Острозький культурно-освітній центр і Києво-Могилянський колегіум/академія утворили цілісну мережу навчальних осередків, які забезпечували наступність освітніх ступенів – від початкового до вищого. У їхніх стінах формувалася нова інтелектуальна еліта, здатна діяти як у церковному, так і у світському середовищі, виконуючи функції проповідників, викладачів, перекладачів, правників, державних та військових діячів. Тісний зв'язок шкільництва з братськими друкарнями й полемічною літературою сприяв утвердженню української книжної мови, розвитку жанрів повчальної, полемічної та історіографічної творчості, формуванню нового типу історико-філософської рефлексії над місцем людини, народу та Церкви у світовому історичному процесі.

У підсумку братські школи виступили одним з ключових чинників модернізації української духовної культури ранньомодерної доби. Вони не лише забезпечили інтелектуальну відповідь на виклики полонізації та конфесійного тиску, а й заклали підвалини для становлення професійної філософської освіти, вироблення національної ідеї, формування

історіософського та правового мислення. Через поєднання освітньої, видавничої й просвітницької діяльності братський рух сприяв консолідації української нації, її інтеграції в європейський культурний простір і створив традицію, на яку спиралися пізніші українські освітні та наукові інституції.

РОЗДІЛ III.

ВИДАТНІ ДІЯЧІ БРАТСЬКИХ ШКІЛ ТА ЇХ РОЛЬ ФОРМУВАННІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Через видатних діячів цих освітніх закладів, ми можемо зрозуміти високий рівень який набувався у братствах та братських школах.

Братський вчений (теолог, філософ), письменник, церковно-освітній діяч, видавець-друкар К. Транквіліон-Ставровецький став одним з перших представників на пряму тогочасної духовної культури України, характерною особливістю якої був відхід від притаманного тоді українським мислителям різко негативного ставлення до західноєвропейської вченості. Відштовхуючись від вітчизняної традиції, а також переосмислюючи здобутки західноєвропейського Відродження, він прокладав шлях до формування ренесансно-гуманістичних ідей в Україні.

Його творчість постала на перетині двох інтелектуальних течій — православно-візантійської духовної традиції та ренесансної культури, орієнтованої на людину та її здатність до пізнання. Завдяки цьому Ставровецький належить до тих діячів, які започаткували в українському середовищі світоглядний синтез, спрямований на оновлення теологічної думки та осучаснення релігійної освіти.

У філософії К. Ставровецький дотримувався неоплатонівської орієнтації, розглядаючи Бога як творця, премудрого художника, еманентне, всюдисутнє світове начало. Виходячи з апофатичної теології і спираючись на Псевдо-Діонісія Ареопагіта, він піддавав критиці антропоморфне розуміння Бога у Св. Письмі, а також у творах багатьох сучасних йому авторів. Позбавляючи Бога антропоморфних властивостей, він, як і Псевдо-Діонісій, відмовлявся від позитивних рис Бога, підводячи читача до думки, що найбільш адекватним способом осягнення божественної сутності є послідовне

заперечення будь-яких властивостей, атрибутів, які спостерігаються і передбачаються в речах навколишнього світу.

У такий спосіб Ставровецький вводив в українську інтелектуальну традицію елементи містичного неоплатонізму, відкриваючи можливості для глибшого осмислення трансцендентності Бога та меж людського пізнання.

Ставровецький підтримував думку про невизначеність Бога, його недоступність для людських почуттів і розуму, таємничість, невловимість, безмежність, вічність, відповідно до чого Бог поставав у нього як «существо пресущественное, albo битність над всі битності, сама істотна битність, през се стоащая, простая, неплотная, без початку і без конца, без ограничания». Таке тлумачення демонструє його прагнення очистити богослов'я від надмірної «буквалізації» та повернути його до традиції «чистого богопізнання», властивої християнському Сходу.

Навколишній світ К. Ставровецький розглядав як створену Богом єдність часу і простору. Розглядаючи проблему «Бог і світ», Ставровецький розробив вчення про чотири світи: невидимий світ духовних сутностей, що належать до духовної ієрархії (ангелів, демонів); видимий світ – світ видимих речей, в якому живе людина; малий світ – світ самої людини; злосливий світ – світ поєднання злих людей з дияволом, який є творчим началом зла. Ця модель чотирьох світів є одним із найбільш оригінальних компонентів його філософії та свідчить про спробу створити цілісну онтологічну систему, що поєднує богословські і народно-апокрифічні уявлення.

Знову-таки заперечення єдинності світу не було новим для того часу в українській філософській літературі і, як ми бачили раніше, уже Ст. Зизаній обстоював ідею множинності світів. Сам Ставровецький обирає середину між єдністю і множинністю, наполягаючи саме на кількісному обмеженні множини — чотирьох світів, подібно до того поділу, що існував у народній творчості, зокрема в апокрифах.

Своє вчення про чотири світи він виклав у «Зерцалі богословії», тісно пов'язуючи онтологічні проблеми з моральними, естетично-утилітарним

визнанням світу як краси і користі. Описуючи ці чотири світи, він показував, що не весь світ є зло, а постає як добро і краса. Світова природа перестає бути у нього простим символом Бога, зливається з Богом, сама перетворюється у божество, звідки радісне і світле світосприйняття Ставровецького, уява про світ як невидиму красу. Звідси виникає характерний для автора «оптимістичний космізм» – уявлення про гармонію між божественним задумом і матеріальним світом, що перегукується з ренесансними уявленнями про красу як відбиток божественної мудрості.

З погляду Ставровецького, видимий світ, природа були створені Богом для людини з метою прославлення нею свого творця. Його основу становили чотири елементи: «світлість огненна», «воздух», вода, земля. З цих чотирьох елементів виникли всі речі: із «світлості огненній» – сонце, луна, звізди, увесь світ видимого світу; от «воздуха» — диханіє животним і одушевленим; от води – два роди одушевлених: риба й птиця; от землі – звірове четвероногіє, дерево плодове, і «сімена различні». У цьому вченні відчутний вплив античної натурфілософії, насамперед Арістотеля та стоїків, що свідчить про широку ерудицію Ставровецького та його намагання інтегрувати античну спадщину у православний світогляд.

У центрі уваги К. Ставровецького все-таки знаходилася не структура видимого світу сама по собі, а людина. За традицією, що йшла від стоїків, людину він розглядав як двонатурну істоту, створену «зі двоє битностей різних» – тіла і душі. «Тіло видиме, – зазначає Ставровецький, – з чотирох елементів сіставлено: плоть – від землі, кров – від води, диханіє – від воздуха, теплота – від огня. Душа же невидимая, разумная й бессмертная, дуновенієм Божиим в тіло вложена».

З тілом і душею пов'язані й людські почуття, де «вкус» йде від землі; «обоняніє» – постає від води; «слышаніє» – яко воздух, приймає гласи здалека і їх розрізняє; «зреніє» – подібне до вогню; «дотикання» – «от живой души». Цими почуттями людина сприймає видимі і невидимі істоти, двоякість «услажденія» – душевні (невидимі) і тілесні (видимі).

Ставровецький наголошував не тільки на двонатурності людини, а й обстоював її єдність, підкреслюючи, що без тіла і процесів, які йому властиві, людина не може жити, а душа, в свою чергу, не може відчувати, розуміти та набувати добродітності. У цьому він наближався до ренесансної антропології, яка прагнула подолати традиційний дуалізм і утвердити гармонію душі та тіла як умову повноцінного людського існування.

Таким чином, у творчості Ставровецького проявляється перехід від середньовічного аскетизму до ранньомодерної гуманістичної моделі людини, відкритої до духовного й матеріального світу водночас.

З діяльністю Львівської братської школи, розвитком братського руху, шкільництва та освіти, формуванням української духовної культури й національно-визвольної ідеології тісно пов'язані життя й діяльність Йова (Івана Матвійовича) Борецького, українського церковного, освітнього і культурного діяча. Й. Борецький добивався автономії з підпорядкуванням церковної влади, передусім єпископської, тільки патріарху або митрополиту, який був би екзархом, тобто намісником патріарха в Україні.

У своїй церковно-політичній позиції він послідовно виступав проти будь-яких форм обмеження прав православної ієрархії та наполягав на відновленні повноцінної канонічної структури, зруйнованої після Берестейської унії. Це робило його одним із ключових лідерів православного відродження в Україні початку XVII ст.

Звертаючись до історичного минулого своєї Вітчизни, він звинувачував тих князів київських, які, прийнявши християнство, набудували храмів, але не подумали про школи для народу, внаслідок чого руси попали під владу Речі Посполитої, а частина народу покатоличилась. У подальшому це саме допустили руські вельможі, котрі теж не дбали про будівництво шкіл для посполитих, а шукали науки римської, своєї не маючи. Такі закиди Борецького не були лише риторикою – вони становили частину його ширшої педагогічної програми, яка підкреслювала роль освіти як основи державної сталості, духовного самозбереження й політичної автономії народу. Він одним

із перших у системному вигляді сформулював тезу про необхідність загальнонаціональної освітньої мережі, що мала б протидіяти культурній асиміляції.

Полемізуючи з католиками, Борецький закликав не шукати там істин церкви і науки, оскільки у них «мудрість аристотелівська слово істини підмінила». Це твердження спрямоване не проти самої філософії, а проти схоластичної системи, яка, на думку Борецького, спотворювала первісну простоту й чистоту християнського вчення. Він наполягав на поверненні до традицій Сходу – патристики, святоотецької екзегези, літургійної духовності, які він розглядав як автентичну форму християнської мудрості.

У боротьбі з католицизмом та унією Борецький прагнув до відтворення історичної правди, давніх традицій духовного життя українського народу, утвердження їх спадкоємності. Так, звертаючись до історії України, він доходив висновку і підводив до цього своїх читачів, що східнослов'янські народи завжди були вільними, тому що становили цілісне державне утворення, яке і потрібно відновити в нових історичних умовах. Ця концепція історичної безперервності, якою Борецький обґрунтовував право українського народу на власну ідентичність і політичну суб'єктність, стала важливим складником ідеології братського руху та згодом була сприйнята козацькою старшиною часів Хмельниччини.

За тодішніх умов саме з цієї точки зору Борецький був прибічником орієнтації зближення України з іншими православними народами, що відбивало певний стан формування політичної орієнтації братського середовища на подолання несправедливих форм гноблення українського народу. У його баченні лише в союзі здатна продовжитись православна традиція, що опинилася під загрозою в Речі Посполитої. Водночас Борецький наголошував на необхідності партнерських стосунків, а не безумовного підпорядкування одного народу іншому.

Він був прихильником такої орієнтації, але при цьому Борецький не ототожнював українську традицію з московською, а лише підкреслював

спільність витоків – хрещення Русі, спадщину київського християнства, давню княжу традицію. Його концепція мала не лише церковний, а й політичний зміст, оскільки містила елементи формування ранньої української державницької ідеології, де історична пам'ять ставала інструментом національного самоствердження.

У цілому світогляд Борецького можна визначити як синтез церковного консерватизму, освітнього реформізму та національного самостійницького мислення. Він виступав за оновлення церковної структури, модернізацію освіти, захист української культури й відновлення політичної суб'єктності Русі-України, що робить його однією з ключових постатей українського духовно-інтелектуального відродження першої половини XVII століття.

Письменник-полеміст, церковно-освітній діяч, мислитель, І. Копинський був і залишається яскравою фігурою в історії української культури. У центрі уваги Копинського стояла людина, піднесення в ній морального, розумного і духовного начал. Згідно з його поглядами, природа створена Богом для людини. Даючи високохудожній опис зовнішнього світу, живої і неживої природи, він зазначав, що цей світ пізнаваний, а саме пізнання розглядав як процес «всех вещей й всей тварі разсмотреніє». Однак, на думку І. Копинського, пізнання природи, зовнішнього світу саме по собі не потрібне, якщо людина не знає своєї суті, своїх потреб у зовнішньому світі. У цьому Копинський виступав як мислитель-гуманіст, який наголошував на пріоритеті внутрішнього світу особистості над зовнішнім знанням і вбачав справжню мудрість у пізнанні онтологічної природи людини.

Тільки пізнавши саму себе, людина доходить до розуміння того, що вона одночасно тілесна і духовна, зовнішня і внутрішня. Зовнішнє в людині — це тіло, минуше, а внутрішнє – душа, розум, безсмертний дух, якими людина пов'язується з Богом, що дарує їй блаженство не лише на небі, а й на землі. Внутрішнє становить ество людини, і йому потрібно надавати перевагу в слідуваннях свого життя і діяльності, самовдосконаленні. Таке трактування людини вписується в традиції раннього християнського містицизму та

ісихазму, проте Копинський надає йому морально-практичного спрямування, наголошуючи на активній дії особи, її щоденній духовній праці.

Останнього можна досягти через самопізнання, яке починається з просвітлення розуму і самозаглиблення, доходючи до пізнання Бога і єднання з ним, де знання Бога досягається як через самопізнання, так і через пізнання природи. Останнім він виправдовував не лише необхідність самопізнання, а й те, що спочатку мислиться як знання необхідності – знання природи. У такий спосіб Копинський вибудовує цілісну гносеологічну систему, де внутрішній і зовнішній досвід особистості з'єднуються в єдиний шлях духовного становлення.

Концепція самопізнання в Копинського переростала в теорію «умного деланія», оскільки для нього істинним пізнанням поставало не «точію от внішняго труда», а переважно «от делания умного». Основуючись на розумі, ця теорія передбачала моральне вдосконалення праці, що стає потребою і радістю, зречення світу тілесних речей, очищення і просвітління розуму. «Умне деланіє» Копинського стало одним із найважливіших внесків української духовної традиції в розвиток вітчизняної філософії – воно поєднувало містичний досвід, етичну практику та інтелектуальну рефлексію в єдину систему духовного вдосконалення.

Додержуючись цього напряму, людина ще на цьому світі воскресає душею, набуває божественної благодаті, досягає царства небесного. Будучи близьким до поглядів мислителів раннього ісихазму візантійської теології, це, власне, був шлях теозису – обожнення людини, перетворення її в Бога. При цьому Копинський наголошує, що духовне преображення неможливе без активної участі людини – її волі, внутрішньої дисципліни та постійної праці над собою.

Розгортаючи теорію «умного деланія», Копинський надзвичайно високо цінував розум. Сам розум він поділяв на розум світу цього і розум, якому навчаються від святого духу. Найвище цінуючи з усіх природних почуттів зір і розум як найчесніші і радісні, він рекомендував слідувати не

плотським бажанням, пристрастям, а розуму, роздумуванням, оскільки без розуму неможлива добродетель, а сам він є «началом й вина всьому благому». Це підкреслює раціоналістичний нахил його думки, що поєднує містичну інтуїцію з інтелектуальною активністю, створюючи своєрідну українську версію християнського гуманізму.

Розум дарується людині Богом і є найвищим для всякого навчання і писання, що створюється людиною. З цієї точки зору Копинський негативно ставився до латинства католицького напрямку, зазначаючи, що тут навчаються «не від духу святого, а від Арістотеля, Цицерона і Платона та інших язичницьких любомудрів». Однак його критика не спрямована проти античності як такої, а проти того, що, на його думку, західна схоластика підміняє духовне одкровення абстрактною філософською логікою.

Орієнтована на самовдосконалення людини, теорія «умного деланія» Копинського містила низку соціально-моральних проблем, зокрема добра і зла, гріха і добродетеля, смислу людського земного життя, критеріїв оцінки людської гідності. Він розвінчував вельмож, сановних багатіїв, протиставляючи їм рівність усіх людей, високо цінував особисті заслуги, добродетеля кожного індивіда, віддаючи свої симпатії бідним і гнобленим. Його соціальні погляди мали виразний демократичний характер: Копинський наголошував на моральній рівності всіх людей перед Богом і на перевазі духовного благородства над соціальним походженням.

Заявляючи, що «царіє й князі й вельможі да не величаються своїм величством», бо «о природительном благородій ніктоже гордится, ведав, все єдиного», Копинський підкреслював, що перед Богом «благородній мира сего отвержені, худороднії приятні, гордий й багатий – в гієне, ніщіє же – в небесном царствії». У цих висловах простежується не лише християнська мораль, а й зародки соціальної критики, яка базувалася на ідеях справедливості, солідарності та співчуття до пригноблених.

Відповідно до такого бачення становища людини він закликав зрікатися світу розкоші в ім'я рівності і свободи, високої духовності.

Припускав, що досягти високого рівня духовності людина може і без посередництва церкви. Оскільки Бог міститься в людині, то людина без будь-яких посередників може бути високоморальною, духовною. Така позиція демонструє його близькість до традицій східнохристиянського містицизму, але водночас надає більшій автономії особистості, що робить його погляди модернішими порівняно з багатьма тогочасними церковними авторами.

Однак сама ідея рівності, свободи, співчуття до бідних і гноблених висловлювалася Копинським у теологічному дусі, носячи абстрактний характер, хоча, обстоюючи національну незалежність своєї Батьківщини, духовно-релігійну самостійність українського народу, він у своїх поглядах орієнтувався на простий народ і козацтво. Це дозволяє розглядати його не лише як духовного автора, а й як мислителя, що вплинув на формування ранніх рис української національної ідеології, в основі якої лежали моральна гідність, духовна свобода та соціальна рівність.

Основним змістом творів М. Смотрицького доуніатського періоду було розкриття зв'язку релігійної боротьби того часу з інтересами та планами папства і польських феодалів, дійсного обличчя католицької церкви як «алчного звіра», що прагне поглинути усі багатства українського народу, пробудження самосвідомості, громадської думки народу для боротьби проти поневолення. Критикуючи Ватикан, католицький клір, він гостро виступав проти догмату про зверхність влади папи римського, аргументуючи його заперечення зверненнями до аналізу творів західноєвропейських авторів, доводячи неправомірність церковного монархізму як у канонічному, так і в моральному аспектах. Його полеміка мала і виразний філософський вимір: Смотрицький прагнув показати, що християнська істина не може ґрунтуватися на примусі, централізації та підміні духовної влади політичною. У цьому він тяжів до ренесансного гуманізму, який наголошував на особистісній відповідальності людини за віру та на свободі совісті.

Слідом за європейськими гуманістами Смотрицький показував надуманість багатьох канонізованих документів, на основі яких Ватикан

намагався утвердити свої теократичні прагнення, зокрема «Лжеісидорових декреталій» і так званого Костянтинового дару, якими доводилося, що Костянтин Великий ствердив світську і духовну владу римських пап над усім християнським світом і церквами, передав папі Сильвестру I у вічне володіння місто Рим. Спростовуючи ці твердження, Смотрицький зазначав, що світський володар не міг подарувати папі владу над церквами, бо він сам її не мав, оскільки вона належить тільки Христу. У цьому полягає одна з ранніх спроб українського автора застосувати історико-критичний метод до аналізу церковних текстів, що зближувало його з тогочасною європейською релігійною критикою.

Досить критично ставився М. Смотрицький і до православного духівництва. Представляючи інтереси середньої шляхти у братському русі, він, на відміну від тих, хто боровся за автономію братств, вважав, що саме церква здатна об'єднати народ у боротьбі за віру, право, свободу й стати натхненником цієї боротьби, яка повинна вестися під керівництвом церкви і разом з нею. Для досягнення цієї мети він добивався від патріарха обмеження Ставропігії, дотримуючись думки, що тогочасні православні ієрархи і клір через свою зраду, моральну деградацію, жадобу до маєтностей і багатства, здириства, невігласність не можуть очолити боротьбу за віру, стати провідником для народу. Він називав православне духівництво «згаслими лампадами», «потемнілими світильниками», «здичавілими вчителями», котрі в житті є купцями, крамарями, в звичаях – ледарями і неробами, у розмовах – неуками. Таким чином він порушував проблему морального лідерства в українському суспільстві, актуалізуючи питання відповідальності духовної еліти за долю народу – питання, що стане ключовим у подальшій українській політичній думці XVII ст.

Оцінюючи погляди М. Смотрицького в цілому, можна зазначити, що вони значною мірою відбивали ті риси, які уже набували представництва у вітчизняній філософії, а саме: зміну її цінності, орієнтації і значення різних пізнавальних засобів, де акцент переноситься на природний світ людського

розуму, а потім і на раціональне пізнання як природно-історичного процесу, що знайшло свій розвиток у творчості Касіяна Саковича. Він одним із перших в українській традиції почав впроваджувати світський елемент у богословське мислення, розширюючи межі філософської проблематики й орієнтуючи її на гуманістичні ідеали європейської освіти.

Чи не одним з перших в українській літературі він звернув увагу на потребу українського народу в національній державі, вільної від підпорядкування державам інших, сусідніх народів, у тому числі і Польщі, котра мислиться ним як держава республіканського типу на чолі з виборним гетьманом, формування якої простежується саме від П. Сагайдачного. Це свідчить про те, що Смотрицький стояв біля витоків української національно-політичної ідеї ранньомодерного періоду, обґрунтовуючи право народу на власну форму правління та на участь у творенні власної історії.

Звертаючись до цієї теми, К. Сакович розкривав ті самі закономірності розвитку суспільного життя доби Відродження, які були пов'язані з формуванням націй і національних держав в інших європейських країнах. Як і для європейських гуманістів, ідеалом громадського діяча для нього поставала людина з гострим розумом, військовим талантом та дипломатичною вправністю, відданістю Батьківщині, мужністю, добродієністю, прихильністю до наук – безвідносно до її належності до певного щабля феодальної ієрархії. Сакович переносив гуманістичний ідеал «universal homo» на український ґрунт, формуючи новий тип суспільного діяча – освіченого, відповідального, здатного діяти в інтересах держави та спільноти.

Сакович вважав, що завдяки вихованню, освіті, набутим знанням людина стає людиною і лише вони дають кожній особистості свободу волі, розумне ставлення до потреб свого тіла і, спираючись на них, бути господарем, творцем свого власного здоров'я і довголіття. У цьому він перегукувався з ідеями європейської педагогічної думки (Еразм Роттердамський, Коменський), підкреслюючи роль освіти як чинника самотворення особистості.

Сакович був твердо переконаний, що на основі самопізнання освічена людина може керувати не тільки своїм тілом, а й проявами психічного життя, емоціями, мисленням, вчинками, настроєм, поведінкою, ставленням до інших людей, формувати свій характер, врешті – визначати свою долю і місце у світі. Таким чином у його творчості з'являється рання форма українського раціоналістичного індивідуалізму, де людина постає як активний суб'єкт власного життя.

Людина, на його думку, творить не тільки себе, а й – подібно до божественного творення – буття, світ речей, де вона наслідує Бога, його творчість, що особливо проявляється в науці, мистецтві. Завдяки такому наслідуванню згладжуються межі між природним і штучним творенням, оскільки одне і друге є реалізацією творчої потенції. Це зближує Саковича з ідеями ренесансного антропоцентризму, у центрі якого стоїть людина як творець культури та історії.

Не меншу роль, ніж митці, відіграють і видатні державні діячі, гетьмани-полководці, які спрямовують цілі народи і війська на певні дії, беручи таким способом участь у творенні історії. Тут формується образ національного героя-гуманіста – освіченого, морального, здатного до «великого діла» заради спільного блага.

Людина постає творцем через свою причетність до божества, через дух і розум, вияв у собі образу і подоби Божої. Ця концепція поєднує ренесансний гуманізм із християнською антропологією, створюючи синтетичний світогляд, характерний для української культури раннього модерну.

Проявом ідей ренесансного гуманізму в творчості К. Саковича є його глибокий патріотизм і те, що на противагу релігійному світоглядові з його невіддільністю конфесійності і народності він на передній план виносив загальнонародні, громадянські інтереси, а не відданість тому чи іншому сюзерену, землі, конфесії, бо народність може відноситися до різних конфесій і навіть до різних держав. Таким чином Сакович утверджує модерне поняття

політичної нації, об'єднаної не стільки вірою, скільки громадянською солідарністю.

Письменник-полеміст, перекладач, богослов Захарія Копистенський – один із провідних представників київського культурно-освітнього середовища початку XVII ст., відіграв визначну роль у формуванні духовної культури України. У центрі його уваги стояла оборона православної віри і духовної спадщини українського народу в умовах активного наступу унії. У своєму головному творі – «Палінодії», що стала фундаментальною пам'яткою полемічної літератури, він прагнув спростувати унійні аргументи шляхом використання історичних, богословських і філософських джерел. Для полеміста характерний глибокий історизм, прагнення до відновлення тягlosti духовних традицій Київської Русі, що, на його думку, було запорукою національної і релігійної консолідації.

Копистенський підкреслював непорушність київської митрополії та її історичні права, стверджуючи, що духовне життя українського народу має спиратися на давні канонічні засади. Його творчість сприяла утвердженню історичної самосвідомості та формування цілісного погляду на українську церковно-національну традицію.

Видатний український лексикограф, перекладач, друкар і філолог, Памво (Павло) Беринда понад усе прагнув до упорядкування та нормалізації мовної культури українського суспільства. Його головна праця – «Лексикон славенороський» (1627) – стала першим системним словником церковнослов'янської та руської мов у східнослов'янській традиції. Вона не лише давала пояснення слів, а й містила елементи граматики, тлумачення та етимології, що робить її своєрідною енциклопедією мовної культури ранньомодерної України.

Діяльність Беринди тісно пов'язана з Києво-Печерською лаврою та братським рухом, зокрема з діяльністю лаврської друкарні, де він виступав редактором, друкарем, перекладачем і художником. Розвиваючи культурно-освітні засади братств, він сприяв уніфікації богословської

термінології, підвищенню рівня шкільництва та формуванню нової раціонально впорядкованої мовної норми, яка стала підґрунтям подальшого розвитку філологічної науки в Україні.

Архімандрит Києво-Печерської лаври, визначний церковний, культурний та організаційний діяч, Єлисей (Євфимій) Плетенецький став одним із провідних фундаторів українського духовного відродження початку XVII ст. Його діяльність була спрямована на реформування чернечого життя, розвиток богослужбової практики, зміцнення ролі православної церкви в умовах наступу католицизму та унії.

Особливе значення мала організація ним Лаврської друкарні, яка перетворилася на головний центр українського книговидання. Довкола Плетенецького сформувався інтелектуальний гурток учених – Копистенський, Беринда, Іван Борецький та інші діячі, що заклали основи нового типу духовної культури. Під його керівництвом Лавра стала провідним осередком богословської думки, перекладацької діяльності і шкільної освіти, а також центром створення нової національно зорієнтованої моделі церковного управління. Плетенецький забезпечив інституційні умови, які дали можливість сформуватися Київській братській школі як майбутньому осередку вищої освіти.

Один із ранніх українських полемістів, автор трактату «Книжка о вірі», Василь Суразький належав до острозького інтелектуального середовища, що сформувалося навколо діяльності князя Василя-Костянтина Острозького. Суразький став одним із перших, хто намагався раціонально обґрунтувати православну догматику, застосовуючи методологію логічного аналізу та апеляцію до святоотецької традиції.

У своїй творчості він прагнув встановити ясні, внутрішньо несуперечливі принципи християнського віровчення, доступні для освічених мирян, учителів і студентів братських шкіл. Суразький підкреслював право православної церкви на автономний розвиток, уникаючи крайнощів містицизму та емоційного полемізму. Його діяльність суттєво сприяла

становленню раціональної богословської культури, формуванню нового типу освіченого проповідника та підвищенню інтелектуального рівня церковних дискусій в Україні.

Один із найяскравіших авторів полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст., Христофор Філалет (псевдонім, імовірно, пов'язаний з острозьким культурним колом) увійшов до історії завдяки своєму творові «Апокрисис». Цей текст став одним із найбільш ґрунтовних виступів проти Берестейської унії. Філалет обстоював право українського народу на віросповідну свободу, надаючи аргументам раціонального й історичного характеру великого значення. Він викривав суперечності унійної концепції, підкреслював політичну заангажованість прихильників унії та відстоював необхідність рівноправності православної церкви у Речі Посполитій.

Для його стилю характерні глибока ерудиція, широке використання античних і ренесансних авторитетів, прагнення до логічної послідовності. Філалет значно підніс рівень української публіцистики, започаткувавши традицію аргументованого богословсько-філософського дискурсу, який мав вплив і на братські школи, і на формування вищої освіти.

Один із провідних діячів Острозького культурно-освітнього центру, ректор Острозької школи та активний учасник створення Острозької Біблії, Герасим Смотрицький став однією з ключових постатей українського духовного відродження кінця XVI ст. Його літературна й організаційна діяльність спрямована на формування нової освітньої моделі, що поєднувала греко-візантійську традицію, давньоруську книжність і здобутки гуманістичної науки.

Смотрицький був ініціатором створення високого стандарту вищої освіти, що реалізувався в Острозькій школі, де викладалися «сім вільних мистецтв», мови та основи філософії. Він підтримував перекладацьку й редакторську роботу над найважливішими богословськими текстами, зокрема над Острозькою Біблією.

Його діяльність сприяла становленню інтелектуального середовища, що стало підґрунтям для розвитку української філософсько-богословської думки, формування національно-культурної самоідентифікації та утвердження освітнього престижу українських шкіл у загальноєвропейському гуманістичному контексті.

Висновки до розділу III

Розгляд інтелектуальної спадщини К. Транквіліона-Ставровецького, Й. Борецького, І. Копинського, М. Смотрицького та К. Саковича засвідчує формування в українській культурі початку XVII ст. цілісного духовно-інтелектуального руху, що поєднав богословські, філософські, освітні та суспільно-політичні ідеї. Представники цього руху належали до кола братських діячів, реформаторів церковного життя та організаторів ранньомодерної освіти, і разом визначили траєкторію розвитку української духовної культури ранньомодерної доби.

К. Транквіліон-Ставровецький одним із перших звернувся до переосмислення західноєвропейських гуманістичних та неоплатонічних традицій, поєднуючи їх із вітчизняним духовним досвідом. Його філософсько-теологічні ідеї, спрямовані на пошук універсальних категорій буття, сприяли становленню ренесансно-гуманістичного світогляду в українській інтелектуальній культурі та відкривали можливості для більш системного прилучення до європейського культурного простору.

Йов Борецький, діючи в умовах загостреного конфесійного й політичного протистояння доби унії, поєднав церковно-адміністративну діяльність, освітні ініціативи та формування національно-визвольної доктрини. Обстоюючи відновлення канонічної православної ієрархії, він підкреслював значення освіти як підмурівку духовної та політичної незалежності. Його концепція тяглості державної традиції, оперта на історичну пам'ять та київську спадщину, стала важливою складовою української політичної думки XVII ст.

І. Копинський розвинув оригінальну антропологічну концепцію, зосереджену на самопізнанні, «умному діланні» та внутрішньому морально-духовному вдосконаленні. Його синтез ісихастської традиції з елементами гуманістичного раціоналізму сприяв формуванню психологічно-практичного напрямку у вітчизняній філософії. Копинський акцентував на гідності, рівності та внутрішній свободі людини, що

відображало гуманістичну тенденцію посилення ролі особистості в духовному житті.

М. Смотрицький у доуніатський період став провідним речником суспільно-політичної критики, спрямованої проти католицької експансії, церковної корупції та соціальної несправедливості. Його полемічні твори, що поєднували гуманістичну ерудицію та історико-критичний аналіз, актуалізували питання національної свободи, прав церкви та державного самостояння. Він заклав важливі інтелектуальні передумови для формування української національної ідеї раннього нового часу.

К. Сакович репрезентував найпослідовніше втілення синтезу ренесансного гуманізму, природничих знань і християнської антропології. Його праці про природу людини, душу, пізнання, виховання та моральність заклали раціоналістичний фундамент української філософської та просвітницької традиції. Він формував ідеал освіченої, відповідальної та активної людини, здатної бути творцем власної долі й будівничим суспільного розвитку.

Разом із цими діячами важливу роль у становленні духовної культури відіграли й інші визначні представники братського та шкільно-освітнього руху.

Захарія Копистенський, автор «Палінодії», істотно розвинув традицію раціональної полеміки, поєднавши історичний аналіз, богословську аргументацію та національно-церковні ідеї. Його діяльність поглибила історичну свідомість і відчуття тяглості духовної традиції Київської Русі.

Памво Беринда, автор «Лексикону славенороського», підніс філологічну культуру братських шкіл і сприяв нормуванню церковнослов'янської та руської мови. Його лексикографічна праця стала етапною в розвитку гуманітарної науки й шкільної освіти.

Єлисей Плетенецький, як організатор Лаврської друкарні, створив інституційні підвалини українського книговидання, що стало ключовим

чинником у поширенні освіти, формуванні богословської думки й зміцненні інтелектуального життя Києва.

Василь Суразький, представник острозького інтелектуального кола, одним із перших використав раціоналістичний підхід для систематизації православного віровчення, вносячи вагомий внесок у розвиток богословської та філософської культури.

Христофор Філалет, автор «Апокрисиса», підніс українську полемічну традицію до рівня європейських інтелектуальних стандартів, обґрунтувавши право українського народу на свободу віри та опір політичному й конфесійному тискові.

Герасим Смотрицький, ректор Острозької школи й учасник укладання Острозької Біблії, сприяв становленню системи вищої освіти та поєднанням греко-візантійської, національної та гуманістичної традицій забезпечив високий рівень духовно-інтелектуальної підготовки українських діячів.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що інтелектуальна спадщина цих діячів становить цілісну і багатогранну систему духовної культури українського раннього модерну. Вона поєднала богословські пошуки, гуманістичні ідеї, філософську рефлексію, історичну свідомість, педагогічну практику та суспільно-політичну думку. Саме їхня діяльність забезпечила формування нового типу української інтелектуальної традиції, що стала фундаментом подальшого розвитку освіти, філософії, літератури та національної ідентичності в Україні XVII ст.

Загалом діяльність цих мислителів свідчить про перехід української духовної та філософської культури від середньовічної моделі до ранньомодерної, позначеної гуманістичними, раціоналістичними, історико-критичними та національно-визвольними мотивами. Вони утвердили новий тип українського інтелектуала – діяча, який поєднував богословську ерудицію, суспільну активність, освітні ініціативи й філософське мислення, заклавши засади для подальшого розвитку української національної

самосвідомості та інтелектуальної традиції, кульмінацією якої стане доба Києво-Могилянської академії.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XVI ст. в Україні виникали і набували дедалі більшого значення в суспільному, релігійному, культурному житті братства – освітні, релігійні і культурно-просвітницькі організації православного населення міст. Як правило, братські громади створювали при церквах. Насправді їх функції були набагато ширшими. Оскільки державна влада належала польському королю, церковна – ксьондзам і православним владикам, яких більшість тогочасного населення України вважала відступниками, братства прагнули вивільнити свої громади з-під опіки обох цих влад і перебирали на себе деякі їхні обов'язки. Вони прагнули відмежуватися від світу соціальної несправедливості, морального занепаду. Це було властиве і громадам антитринітаріїв, анабаптистів і деяким іншим реформаторам радикальних напрямів у Західній Європі.

Величезна роль у розвитку культури в Україні належала братствам. Братства існували при храмах від давніх часів, але спершу мали тільки релігійний характер. Коли поширилася цехова організація, братства запозичили дещо з цехового устрою. У цей період особливо важливими стають економічні завдання братств.

Таким чином, братські школи відігравали величезну роль не тільки в поширенні освіти й розробці педагогічної теорії, а і в боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників. Їх вплив можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях; і в початках козаччини, і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Першою братською школою підвищеного типу в Україні стала школа Львівського братства (1586 р.). За її зразком відкрилися братські школи в Києві, Вінниці, Кременці, Луцьку, Перемишлі та ін. У братських школах підвищеного типу крім читання, лічби, письма та хорового співу вивчалось «сім вільних мистецтв». На високому рівні вивчали предмети тривіуму:

граматику, риторику, діалектику. Предмети квадривіуму вивчались на дещо нижчому рівні, крім музики. Остання виступала одним із основних навчальних предметів.

У вивчені мов братські школи, як правило, пройшли дві стадії: греко-слов'янську, потім – латино-польську. На першому місці завжди стояло вивчення слов'янської мови. На другому — грецької, оскільки вона давала змогу засвоювати на високому рівні античну наукову літературу. На другій стадії розвитку братських шкіл вивчалася ще й латина (мова західної науки).

Про організацію роботи братських шкіл дає уявлення статут Львівської школи «Порядок шкільний» 1586 р. Він свідчить про демократичний устрій школи: навчалися діти різних станів; відношення вчителя до учня визначалося не за станом, а за успіхами у навчанні; ректор і вчителі вибирались на загальних зборах братства. Навчання у школі платне, хоч найбільшійшим учням надавалась допомога. Батьки укладали зі школою письмову угоду щодо змісту навчання й своїх зобов'язань.

У братських школах не тільки давали ґрунтовні знання, а й прищеплювали моральні якості. Статут Львівської братської школи пропонував вчителям проводити бесіди на морально-етичні теми, виховуючи в дітей почуття добротності, людинолюбства, побожності.

Таким чином, відстоюючи національний розвиток, протидіючи католицькому релігійному гніту, братства здійснювали благодійницькі функції: допомагали бідним, вдовам, сиротам, хворим, будували друкарні, храми, шпиталі, оберігали пам'ятки історії та культури.

Братські школи Львова і Вільнюса дали поштовх розвитку православному братському шкільництву в Україні й Литві. Школи активно співпрацювали між собою, обмінювалися вчителями, підручниками, методиками викладання. Львівська Ставропігія надсилала досвідчених учителів до Перемишля, Рогатина, Вільнюса, Берестя й інших міст.

Близько 1615–1616 рр. одночасно засновані Київська братська школа і Київське Богоявленське братство. Це свідчить, що першочерговою метою

засновників була саме школа, а братство створювалося для її опіки. Саме ця школа стала підґрунтям для виникнення Києво-Могилянського колегіуму — майбутньої академії.

Засноване 1617 р. Луцьке братство незабаром створило школу вищого типу, статuti якої засвідчують високий рівень організації та педагогічної культури.

Значення братських шкіл величезне. Саме вони виховали нове покоління освічених діячів, серед яких – майбутній київський митрополит Петро Могила. Братські школи сформували професорські кадри, що стали фундаментом для розвитку української освіти й богословської науки.

Братства першими зрозуміли силу друкованого слова, тому відкривали друкарні, які забезпечували народ підручниками, богословськими й полемічними текстами. Друковані видання братств поширювалися не лише в Україні й Білорусі, а й по всьому слов'янському світу.

Особливої ваги братський рух набуває завдяки діяльності видатних духовних і культурних діячів.

К. Транквіліон-Ставровецький сприяв проникненню ренесансно-гуманістичних ідей в українську культуру, переосмислював християнську теологію в руслі неоплатонічної традиції та обґрунтовував філософську цінність людського розуму і краси світу.

Й. Борецький відіграв ключову роль у відновленні православної ієрархії, захисті прав українського народу, формуванні національно-визвольної доктрини та розумінні історичної тяглості української державності.

І. Копинський збагатив національну думку вченням про самопізнання, внутрішнє вдосконалення та духовну свободу людини, поєднавши традиції ісихазму з гуманістичним акцентом на особистісній гідності.

М. Смотрицький став голосом суспільно-політичної критики доби, обстоював свободу народу, викривав церковні зловживання та підтримував формування національної самосвідомості.

К. Сакович одним із перших започаткував на українських теренах систематичну філософську освіту, розвивав натурфілософські й антропологічні студії та стверджував ідеал освіченого громадянина-гуманіста.

Захарія Копистенський — автор «Палінодії», ґрунтовного богословсько-історичного трактату, що став одним із найважливіших текстів антисектантської та антиунійної полеміки. Він поглибив історичну самосвідомість українського суспільства й обґрунтував неперервність духовної традиції від Київської Русі.

Памво Беринда, укладач «Лексикону славеноруського», відіграв ключову роль у впорядкуванні мовної культури, розвитку лексикографії та піднесенні рівня братської освіти. Його праці стали підґрунтям для філологічної науки в Україні.

Єлисей Плетенецький, організатор Лаврської друкарні та керівник культурно-реформаційних процесів у Києві, створив інституційну основу для розвитку книжності, богословської науки й освітнього середовища Києва.

Василь Суразький, представник Острозького інтелектуального гуртка, у творах раціоналістичного характеру прагнув систематизувати православне віровчення й піднести рівень богословських дискусій.

Христофор Філалет, автор «Апокрисиса», підніс рівень української полемічної публіцистики до загальноєвропейських стандартів, обстоюючи право народу на свободу віри й духовну автономію.

Герасим Смотрицький, ректор Острозької школи та учасник укладання Острозької Біблії, заклав інтелектуальні засади вищої освіти в Україні, сприяв поєднанню грецької, руської та європейської освітніх традицій.

Узагальнюючи, слід наголосити, що братські школи разом із діяльністю цих видатних діячів стали фундаментом формування ранньомодерної української духовної культури. Вони сформували новий тип освіченої людини, розбудували національну ідентичність, заклали основи історико-філософської думки й створили інтелектуальний простір, який

забезпечив виникнення нових центрів освіти — зокрема Києво-Могилянської академії.

Саме братства та пов'язані з ними інтелектуали стали рушійною силою культурного, духовного й наукового розвитку України у XVII ст., визначивши траєкторію її подальшого історичного поступу.

Сукупна діяльність провідних діячів засвідчує, що братські школи стали осередками не лише освіти, а й формування нової інтелектуальної парадигми, яка поєднала християнські традиції, гуманістичні впливи, національну самосвідомість і ранньомодерні філософські концепції. Вони заклали підвалини для становлення української духовної культури XVII ст., утвердження власної освітньої моделі та розбудови ідей української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрієнко Л. Б. Братські школи в Україні XVI–XVII ст. // Навчальна школа. 1990. № 11. С. 247.
2. Артемова Л. В. Історія педагогіки. Київ : Либідь, 2006. 105 с.
3. Афонович О. Школи в Запорізькій Січі // Українське слово. 1996. 14 листопада. С. 13–15.
4. Бабишин С. Школи в Запорізькій Січі // Радянська школа. 1991. № 6. С. 83–85.
5. Бабишин С. Школа та освіта Давньої Русі. Київ : Вища школа, 1972. 240 с.
6. Біднов В. Школа та освіта на Україні // Українська культура : лекції / ред. Д. Антоновича. Київ, 1993. С. 40–72.
7. Благодійна діяльність українських братств. URL:
<http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29604/07-Roshchina.pdf?sequence=1>
8. Бичко А. К., Бичко І. В. Нариси з історії філософії України. Київ : Либідь, 1993. 320 с.
9. Братські школи України. URL:
<https://ukrreferat.com/chapters/proba/bratski-shkoli-yak-oseredok-formuvannya-na-tSIONalnoi-samosvidomosti-ta-kulturi-ukraintsiv-kursova-robota.html>
10. Голубєв С. Твори. Т. 1. Приложенія. 557 с.
11. Гірняк О. Українська духовна культура XVI–XVII століть. Львів, 2002. 278 с.
12. Гусак П. М., Кваша С. С. Луцька братська школа. Луцьк : Видавництво держуніверситету, 1997. 119 с.
13. Гусєв В. І., Дрожжин В. П., Капінцев Ю. О. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст. Київ, 1998. 286 с.
14. Гурова О. Українська козацька педагогіка про духовний розвиток // Виховання і література. 2001. № 1. С. 51–58.
15. Єфименко А. Я. Південноруські церковні братства : історико-етнографічний опус. Київ : Либідь, 1990. 276 с.

16. Зашкільняк Л. Україна в європейському контексті. Львів, 2012. 384 с.
17. Історія філософії на Україні : у 2 т. Київ, 1987. Т. 1. 345 с.
18. Історія педагогіки : курс лекцій. Київ, 2004. 171 с.
19. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. О. О. Любар ; ред. В. Г. Кременя. Київ : Знання, 2005. 767 с.
20. Кашуба М. В., Паславський І. В., Захара Г. С. Філософія Відродження в Україні. Київ, 1990. 360 с.
21. Коба Л. А. Братські школи в Україні XVI–XVII ст. // Початкова школа. 1994. № 11. С. 45–47.
22. Козацька педагогіка. Освіта. 2002. 21–28 серпня. С. 1–7.
23. Костомаров М. Історичні твори. Київ : Наукова думка, 1990. 562 с.
24. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1992. 520 с.
25. Левківський М. Діяльність козацьких шкіл в Україні. Харків, 2002. С. 105–110.
26. Левківський М. В. Історія педагогіки. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 360 с.
27. Левківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки : навч. посіб. Київ : ОВС, 2002. 240 с.
28. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки. Київ : Знання, 2006. 447 с.
29. Мишанич О. Витоки української духовності. Київ : Дніпро, 1992. 304 с.
30. Мосіяшенко В. А. Історія педагогіки в особах. Суми : Універсальна книга, 2005. 266 с.
31. Нічик В. М. П. Могила в духовній історії України. Київ, 1997. 437 с.
32. Нічик В. М. Український гуманізм і Ренесанс. Київ : Наукова думка, 1998. 412 с.
33. Огієнко І. Українська культура. Київ : Абрис, 1991. 400 с.
34. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. Київ, 1984. 289 с.
35. Пашук А. Релігія і церква в історії України. Львів : Літопис, 1999. 440 с.

36. Плохій С. Козацький міф. Київ : Laugus, 2014. 520 с.
37. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.
38. Сердюк О. Філософія українського бароко. Полтава : АСМІ, 2007. 256 с.
39. Сисоєва С. О., Соколова І. В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 383 с.
40. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. Київ : Альтернативи, 1999. 352 с.
41. Стефанюк С. Сфери дії козацької педагогіки // Визвольний шлях. 2000. № 10. С. 3–9.
42. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005.
43. Філалет Христофор. Апокрисис. Київ, 1999. 320 с.
44. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк — Мюнхен, 1949. 286 с.
45. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Орій, 1992. 230 с.
46. Школи в Запорізькій Січі // Життя і школа. 1993. № 2. С. 28–29.
47. Шустова Ю. З. Документи Львівського Успенського Ставропігійського братства (1586–1788). Київ : Рукописні пам'ятки ДР, 2009. 648 с.
48. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Критика, 2005. 453 с.
49. Яременко П. Ідеологія братського руху в Україні. Київ, 1998. 212 с.
50. Звернення: Церковні православні братства та їх діяльність. URL: <http://hram.lviv.ua/1610-cerkovni-pravoslavni-bratstva-ta-yikh-dijalnist..html>